

A sumir kérdés mai állása és problémái.

(Első közlemény.)

A szellemi tudományok mezején alig olvasható hosszabb és szenvedélyesebb vita, mint az, a mely a letűnt század utolsó tizedeiben a körül forgott, ha vajjon idegen nép szellemi terméke-e az a kultúra, a mely történeti idő kezdetén előttünk áll, avagy őseredeti semita tulajdon és csak külső kifejezésre különbözik attól, a mit igazi, hamisítatlan semi műveltség név alatt ismerünk. E kérdés a vita folyamán a sumir nevet nyerte s aszerint, a mint az ékiratok megfejtésével foglalkozó tudósok tábora az egyik vagy a másik irányban foglalt állást, alakult ki a tudományt művelők körén belül a sumiristák meg az antisumiristák pártja. Míg a sumiristák élükön *Lenormant*tal, *Oppert*tel, *Schrader*rel amelletttörtek lándzsát, hogy a babyloni kultúra első kialakítása olyan nép műve, a mely maga nem volt semita s állításukat támogatták az írásrendszer sajátosságának hangsúlyozásával, a nagy számban előkerült kétnyelvű szöveggel s az ékiratok számos adatával, a hol sumirokról történik említés, addig *Halévy* és iskolája épp oly tudományos buzgósággal s készültséggel vitatták, hogy az ősbabyloni kultúra sumir jellege üres látszat, mesterséges köntös, melyet a tudós papok adtak reá, hogy misztikus szentségét annál inkább kiemeljék. Halévyék szerint tehát a babyloni kultúra első őselemei is teljesen semi alkotás és szellemiség eredményei s az állítólagos sumir írás és nyelv az Assurbanipal király ninivei könyvtárából¹ előkerült kétnyelvű szövegeken semmi egyéb, mint papi művészkedés, egy szent, művészi kultusznyelv konstruálása, az őssemita nyelv- és írástípusnak allografikus, dittografikus mása.² A XX-ik század elejéig a vita még eldöntetlennek látszott, de ma már

¹ Assurbanipal assyr király uralkodott Kr. e. 668—626-ig. Kujundsik dombjából kiásott könyvtára a British Múzeumban van.

² A sumir kérdés körül forgó egész vita ma már csak a történeti érdekesség jellegével bír, azért itt e helyen mellőzzük. A részletek iránt érdeklődőknek jó tájékozást nyújt F. H. *Weissbach*: Die sumerische Frage. Leipzig, 1898. 134 lap és a különben nagy elővigyázattal használandó *Somogyi* Ede: Sumirok és magyarok. Budapest. 1903. 119 lap.

nyilvánvalóan megállapítható a sumiristák diadala. Maga a nagy tagadó, Halévy is elhallgatott³ s többé már nem kétséges, hogy, amennyiben nézetéhez még ragaszkodik, a tudományos világban elszigetelve áll.

Különböző okok hatottak közre a sumir álláspont diadalra juttatásában. Ezek között nem a legjelentéktelenebb volt az a körülmény, hogy új ásatások, mint a francia *tellői* és az amerikai *nippuri*, olyan egynyelvű, arhaisztikus jellegű szövegeket vetettek felszínre, a melyek ideogrammatikus írásmódjuk miatt csak sumirul voltak olvashatók. Ha eddig is hihetetlenül hangzott az allo- vagy dittografikus argumentum, e szövegek birtokában szinte lehetetlenné vált, mert mégis csak furcsa lehet az olyan műnyelv, a mely egy bizonyos időszakban — és pedig a történetileg ismert legelsőben — minden magyarázó fordítás nélkül egyedül uralja a hivatalos, a társadalmi, illetőleg egyéni életet.⁴ Nyilvánvaló tehát, hogy ez írásnyelvnek élő, valódi nyelvnek kellett lennie a maga idejében. Föltéve azonban azt a valószínűtlen esetet, hogy e legrégibbi írásművek nyelve is egy korai formája volna a *Halévyék* által oly szenvedélyesen vitatott papi műnyelvnek, joggal fölmerül a kérdés, hol vannak e tudákos dialektusban azok a kétségtelen semitizmusok, a melyek a későbbi holt s csak a papok által művelt sumirban oly nagy számmal vannak jelen, de a melyeknek itt is meg kellene lenniök, ha mesterséges írásnyelvről volna szó? Holott oly kevésé vannak meg, hogy az Entemena golyóalakú emléken előforduló *damhara*⁵ szón kívül Ur-nina korától el egészen a Lugal-zag-gisi idejéig ismert összes emlékeken egyetlen egy biztos semitizmus sem állapítható meg.⁶ E tény konstatálása második főargumentum volt Halévy és iskolája ellen. Ehhez járult még az a bizonyító körülmény is, hogy *Radaunak* sikerült a Philadelphiába átszállított „nippuri könyvtárban“ több olyan sumir szövegű táblát találnia, a melyeknek kétnyelvű duplikatumaik fenmaradtak Assurbanipal király könyvtárában.⁷ Tehát a sumir amaz első időkben, a melyből a nippuri táblák valók, még élő, beszélt nyelv volt s ezért nem volt szükség semmi fordításra, míg később a sumirnak kultusznyelvként való használata idejében már felmerült a szüksége a semi fordítás oda-csatolásának is. Aztán meg ha semita találmány volna az első emlékek sumir nyelve is, hogy lehetséges, hogy a belőlük összeállítható formai

³ Utolsó műve e kérdéstről: *Le sumérisme et l'histoire babylonienne*. Paris, 1901. 151 l.

⁴ Tartalmukról alább bővebben esik szó, úgyszintén fontosságukról is.

⁵ A szó semita formája = tamharu.

⁶ L. W. King: *A history of Sumer and Akkad*. London, 1910. 52 lap.

⁷ Lásd a V. Hilprecht által kiadott: *The Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania*. Series D. Vol. V. Fasc. 2. Philadelphia, 1910. Benne H. Radau: *Ninib, the determiner of fates*. (A 12—14. lapon.)

tan, a grammatikának ez a nagyfotosságú része, oly annyira ellentéte az assyr-babyloni⁸ formatannak? Hiszen ha egy új mesterséges nyelvet kell összeállítani, ahhoz a kiindulási alapot mindig a már meglevő élő nyelv szolgáltatja s így egyenesen érthetetlen, sőt mi több, lehetetlen a babyloni papok eljárása az új nyelv kitalálása körül.⁹ E nehézség is megoldódik azonban, ha fölveszszük, hogy a sumir nyelv, úgy a mint az első fenmaradt emlékekről olvasható, egy élő, valóságos nyelv volt. És itt nem segít még az a kibúvó sem, hogy mi ma talán nem egészen helyesen olvassuk a sumir szövegeket s a hangtani eltérések ezért oly jelentékenyek, mert egyfelől az olvasás a legbiztosabb alapra: a két-nyelvű grammatikai és szótári szövegek¹⁰ ujmutatásaira támaszkodik, másfelől meg a Kr. e. II—I. századokból vannak olyan megingathatatlan bizonyosságaink, a British Museum és a Louvre gyűjteményeiből származó sumir-babyloni-görög szövegű táblatöredékek,¹¹ a melyek ellentmondást nem tűrően igazolják, hogy a mi sumir olvasásunk és kiejtésünk helyes, megbízható. Tehát voltak sumirok és létezett sumir nyelv. E népnek csodálatos találmánya az az írásrendszer is, a melyet a semiták tőle vettek át s ma assyr-babyloni ékírás néven ismerünk. Ez írás a sumir nyelv szükségére volt kitalálva a sumir gondolkodásmód kifejezésére, de csak nagy ügygyel-bajjal volt ráilleszhető a sémi eljárás és kiejtés követelményeire is. Nevezetesen a semi hangállomány olyan hangokkal is rendelkezik, a melyenek a sumirban nem voltak meg s így ezeknek a kifejezésére vagy új ékjegyet kellett kitalálni, mint pl. az *a'*, vagy a régieknek új jelentést adni. Viszont a sumirban is több olyan jel volt, a melyek ott szükségét elégítették ki, de a semitában elmaradtak, mert használatuk feleslegesnek bizonyult.¹² Az írásrendszernek ez az új szükséglet által előidézett gyökeres átalakítása is, nem formailag, de materiális értelemben, erős bizonyíték volt egy *presemita* ősbabyloni nemzetség valódi létezésének hipotézise mellett.¹³ E nem semita faj jelenléte Babylonban kétségtelenül konstatálható volt

⁸ P. Leander: Über die sumerischen Lehnwörter im Assyrischen. Upsala Universitets Arsskrift. Upsala, 1903. 77 lap.

⁹ A grammatikai eltérésekről majd később lesz szó.

¹⁰ Irodalmuk következni fog a „források“ cz. részben.

¹¹ Kiadták G. Pinches és H. Sayce: Proceedings of the Society of Biblical Archæology. Bloomsbury. Vol. XXIV. 1902. 108—125. lap. A görög szöveg nem fordítása, hanem átírása a megfelelő sumir, illetve assyr-babyloni szóknak.

¹² Ch. Fossey: Manuel d'Assyriologie. (Paris) 301—302. l.

¹³ Hogy Kr. e. 4000 körül, az első emlékek írása idején a babyloni semiták megengedhették volna maguknak azt a lukszust, hogy 2 írásmódot, egy ideografikust és egy fonetikust használtak volna, oly hihetetlenül hangzik s akkora intelligenciát tételez föl, a mely páratlan az emberiség történetében. L. H. Radau: Early Babylonian History. (New-York, 1900.) 2. l.

továbbá a tellói és nippuri ásatásokból előkerült emlékek ábrázolásaiból is, a melyek egy egészen más típust állítanak elibénk, mint a későbbi semi műemlékek.¹⁴ A rajtuk ábrázolt személyek alakja, ruházata, hajviselete mind-mind elütők attól, a mi az assyr-babyloni semi típust annyira jellemzi.¹⁵ És ha egy idegen faj jelenléte a Tigris és Eufrates menti őshazában megállapítható, ebből következik, hogy annak nyelve és műveltsége is különböző kellett, hogy legyen a későbbi hódítókéitól s e nyelv és műveltség nem lehetett más, mint az, a melyet ma sumir név alatt ismerünk. A sumírság létezésének s egykorú magas műveltségének ékes bizonyága a 60-as számrendszer is, a mely uralkodóvá lett az egész későbbi babyloni műveltségben s a melynek a kölcsönzött volt mellett döntő argumentum az a tény, hogy mellette ott találjuk az eredeti semita 10-es számrendszer elemeit is, természetesen sokkal kisebb szerepben és jelentőségben.¹⁶ Mindezen okok — in extenso kifejtve és horderejük szerint mérlegelve — kétségtelen bizonyosságúvá teszik, hogy van sumir kérdés és igaza van a sumiristák pártjának, a mikor e probléma meglétét az elfogult tagadással szemben oly érthetően hangsúlyozza s megoldását a művelődéstörténet egyik legfontosabb feladatának tekinti.¹⁷

De hát miért nyerte e kérdés a sumir nevet és minő alapja van ez elnevezésnek az ékíratokban? A név tisztázása fontos azért, mert így esetleg könnyebben fölismerhetjük azokat az összekötő szálakat, a melyek a *sumir*nak nevezett néptörzset más rokonyelvű, típusú és vallású népekhez fűzték. Ha tudjuk például, hogy a *sumir* szó babyloni fordítás és nem eredeti név, nem leszünk kénytelenek régi néptörzsek ősnévei között éppen ezt az elnevezést keresni.

Az, a mit az első babyloni semiták *sumeruval* adnak vissza,¹⁸ a sumir nyelvben KI-EN (IN)-GIN-nek hangzik és etimologicze vagy *ki* (= hely, helység) és *engin* (= igaz, hűségés úr), vagy pedig *kin* (= ország) és *gin* (= nád) összetétele és mint ilyen elsősorban is

¹⁴ L. E. Meyer: Sumerier und Semiten in Babylonien. (Berlin, 1906.) 43. s köv. lapján.

¹⁵ Az idevonatkozó epigrafikus anyag nagy része össze van gyűjtve E. de Sarzec: Découvertes en Chaldée. (Paris, 1884—1906.) cz. m. II-ik kötetében.

¹⁶ G. A. Barton: A sketch of semitic origins social and religious. (New-York, 1902.) 170—1. lapján.

¹⁷ Kevésbé meggyőző Barton: id. m. 169. l. azon argumentuma, mely szerint az első semita és sumir királyok megistenítése is egy nem semi nép létezésének a bizonyága volna.

¹⁸ Muss-Arnolt: Assyrisch-englisch-deutsches Handwörterbuch II. k. (Berlin 1905.) 1062. l.

geografiai jelentéssel bír.¹⁹ Így például Lugal-zag-giši-nek egy föliratán azt a vidéket jelenti, a melynek Nippur volt középpontja,²⁰ sőt egy leksziografiai szövegben egyenesen magát Nippurt jelöli.²¹ Mint földrajzi kifejezésnek egyenértéke a *kalama* = ország, a melylyel gyakran párhuzamba állítatik megkülönböztetésül a *kur* (szintén = ország-)tól, a mely, úgy látszik, inkább idegen országrészek jelölésére használtatott.²² A KI-IN-GIN szónak etnikai színezetet az első időkben csak annyiban lehet tulajdonítani, a mennyiben mint Nippurnak és vidékének földrajzi jelzése egyúttal az illető terület népességi viszonyait is kifejezésre juttatta. Semita parallels a *matu agade* (ki), vagy *akkadu-ki*, a mely Babylonnak északi, semita felét jelentette és először a hatalmas Sargon által alkalmaztatott.²³ A népességi viszonyok határozottabb körvonalú kialakulásával egyidejűleg aztán az egyik éppúgy délnek, az egész sumir ország résznek lett a jelölője, mint a hogy a másik az északi semita-babyloni rész nevéül foglaltatott le. A sumir és babyloni népelem kiengesztelését célzó történeti periodusokban meg az egyesített kifejezés [*matu sumiru (ki) u akkadu (ki)*] lett az egész babyloni birodalom neve.²⁴ Hogy a sumir szónak nyelvi, illetőleg etnologiai jelentést is tulajdonítottak a későbbi semiták, az világosan látszik pl. egy a British Museum ékiratgyűjteményében levő tábla (K 14013) „*šapliš akkada eliš šumera*“ kifejezéséből, a mely egy kétnyelvű szöveg minden egyes sorához oda van téve és figyelmeztetés akar lenni az olvasó számára, hogy az alsó sort *akkadu*, azaz *babylonul*, a felsőt pedig *sumirul* olvassa.²⁵ Vagy Bezold közöl egy szöveget,²⁶ a melynek 6 ik sorában ez áll: *emeku nigšigga eme akkadiki* s a hozzáfűzött semita fordítás így hangzik: *lišan sumeri tamsil akkadi* = a sumir nyelv ellenlábasa (counterpart, Seitenstück) az *akkad-nak*.²⁷ De érdekes, hogy itt már az *emeku* és nem a Kiingir földrajzi terminus technikus van átfordítva a babyloni *šumeru*

¹⁹ Az első etimológiára lásd S. Langdon: A Sumerian Grammar and Chrestomathy. Paris. 1911. 1. lap, a másodikra v. ö. J. D. Prince: Materials for a Sumerian Lexicon. (Assyriologische Bibliothek. Bd. XIX. (Leipzig, 1905.) 206. l.) A sumir név használatára pedig összefoglalásul King: A History of Sumer and Akkad. 13–14. l.

²⁰ Nippur Középbabylonban fekszik az iráni hegységnyílása előtt a déli síkság felé.

²¹ Langdon: A Sumerian Grammar 1. lap.

²² A *kur* egy másik jelentése = hegy. Az assyr-babylonban is megmaradt mind a két jelentése = *šadu* és *matu*.

²³ Ld. Delitzsch és Muss-Arnolt: Assyrisches Handwörterbuch-jait.

²⁴ Késői uralkodóknál megjelenik gyakran mint üres arhaizmus.

²⁵ L. C. Bezold: Catalogue of the Cuneiform Tablets in the Koujunjik Collection of the British Museum. Vol I–V. London.

²⁶ Langdon: A Sumerian Grammar 3. l.

²⁷ Zeitschrift für die Assyriologie (1889.-iki) IV-ik kötete 434. l.

szóval, a mint hasonló esettel találkozunk Assurbanipalnak egy felíratában is, a mely szintén sumir nyelvről beszél s az *emeku* ideogrammát ülteti át e szóval.²⁸ És ez természetes is, mert az ideogramma előrsze: eme = nyelvet jelent, a ku pedig közelebbi, bár még mindig nem egészen ismeretes meghatározója akar lenni a nyelvnek²⁹ s együtt annak az ideografikus írásmódnak és kiejtésnek a körülírása, a mely a semítával ellentétben sumirként karakterizálható. Egyébként nagyon valószínű, hogy az emeku (sumir szó) papi találmány olyan korból, melyben a sumir már csak szent, liturgiai nyelvként kezeltetett s így maga épp oly kevésbé ad autentikus felvilágosítást a sumir nyelv és nép őseredeti elnevezésére vonatkozólag, mint a hogy csak pszichológiai kényszerből elfogadott név a babylonok által átfonetizált sumir, mert helyette jobbat adni nem tudunk. A lefolyt nagy vitára is így ragadt rá több téves magyarázat elvetése után³⁰ a sumir kifejezés, de hogy a babyloni példa nyomán ma általunk sumirnak nevezett nép valóságos neve mi volt, ez, úgy látszik, örök talánya marad az emberiség kulturtörténetének.

A sumir nyelv-, Egy nép története és szellemi élete forrásanyagául műveltség és tör- tekinthetők rendszerint mindazon emlékek, a melyek ténét forrásanyaga. az illető nép nyelvén írva, annak viselt dolgaival, kulturtörekvéseivel, szellemiségének minden irányú megnyilvánulásával foglalkoznak. Távolabbi értelemben az is a forrásanyag körébe sorozható, a mit mások, egykorúak, vagy későbbiek írtak az illető népről a maguk vagy éppen amannak élő, esetleg kihalt és immár csak művésziessen kultivált nyelvi dialektusában. A forrásanyagnak ez a különböző minőségű köre és tömege rendelkezésünkre áll, ha a sumirokról, a világnak eme történetileg ismert legelső népéről akarunk magunknak ismereti képet alkotni. Forrásanyagunk távolról sem nyúlik vissza e nép történetének a kezdetére, sőt szinte mondhatni történetének fél idejére s míg tekintélyes mennyiségben birunk tőle magától is forrásokat, addig a népről szóló ismereteinket közvetítő emlékek egy másik nagy része szellemi utódjaitól, az assyr-babyloni semítáktól származik s írva van olyan sumir-sággal, (de szinte minden egyes esetben hozzáfűzött assyr-babyloni fordításban is, esetleg assyr-babyloni eredetiben és sumir fordításban), a mely többé már nem az élő nyelv hajtása, hanem a tudós papság mű-

²⁸ C. F. Lehman : Samasšumukin. (Assyriologische Bibliothek.) Bd. VIII. (Leipzig, 1892) XXXIV. tábla, 17-ik sor.

²⁹ Némelyek szerint = a varázslók nyelve, mások szerint meg = az előkelők, az arisztokraták nyelve, a *kunak* adott különböző értelem szerint. V. ö. Langdon : A sumerian grammar 4. l.

³⁰ Volt idő, mikor a nyelvet éppen akkadnak, vagy sumir akkadnak titulálták.. Ld. a Weissbach : Die sumerische Frage cz. művében adott történeti összefoglalást

vésziesen ápolt sumirja volt éppúgy, mint a középkori hierarhia latinja Sőt tekintettel arra, hogy a babyloni semiták a maga egészében átvevői voltak a sumir kulturának s ezt fejlesztették tovább az általuk hozott szellemi kincsekkel kiegészítve, kénytelenek vagyunk sokszor még olyan képzeteket is forrásanyagúl tekinteni a nyelvre való minden tekintet nélkül, a melyek eredeti semita anyagnak adják ki magukat, de a többi semi népek kulturtörténetében elő nem fordulnak. Így a szó legtágabb értelmében a sumir szellemi élet és műveltség forrása az egész assyr-babyloni irodalom.

A forrás emlékek értéke tehát különböző a szerzetési kornak megfelelően, valamint befolyást gyakorol az értékre a szellemi műveltség ama változatossága is, a melyről a források tudósítanak. A megismerést közvetítő anyagnak ezt a különböző értékűségét a kor és művelődéstörténeti ágak neme szerint hangsúlyoznunk kell főképp ama ténynyel kapcsolatban, hogy a sumir nyelv a Kr. e. 3-ik évezred közepén már semita befolyásolásoknak van kitéve,³¹ majd Hammurabi idejében mint élő nyelv már kihalt s ez időtől fogva a kultusznak és vallásos irodalomnak szent nyelve s e téren megtartja uralmát le egészen a késői időkig, noha mesterséges papi ápolásban (Kr. e. 2—1. évszázad),³² míg a szellemi művelődés egyéb ágazatai meglehetősen emancipálják magukat a sumir nyelv uralma alól s ha elvétve kerülnek is elő kétnyelvű, nem vallásos tartalmu, szövegek,³³ számuk az assyr-babyloni nyelven írottaké mellett elenyészően csekély. A sumir kultúra legmaradandóbb hatását tehát vallásos téren fejt ki s így az ő sumir vallás képe megrajzoláskor a későbbi vallásos képzetek oly nagy szerepet játszanak, hogy a régi tudósítások hiányos adatait kiegészítvén, amazokkal szinte egyenértékűeknek tekinthetők.³⁴ Viszont a nyelvre magára vonatkozó későbbi adatok is oly nagy szolgálatot teljesítenek a sumir írás és nyelv megfejtése és megértése körül, hogy még ma is az egyedüli biztos kiinduló pont minden sumirologus számára, a ki a legelső ékírás titkaiba be akar hatolni. Nem tekintve, hogy az Assurbanipal könyvtárából elő-

³¹ H. Radau: *Early Babylonian History* (New-York, 1900.) 145—147. l.

³² V. ö. a G. Reinsner: *Sumerisch-babylonische Hymnen nach Thontafeln griechischer Zeit* (Berlin, 1896.) cz. gyűjteményét, a mely kétnyelvű himnuszokat tartalmaz a Kr. e. II—I. évszázadból.

³³ Lásd Samassumukin-nak egy sumir szövegű feliratát Lehmann: *Samassumukin* cz. művében.

³⁴ Ezért hibás a Jastrow: *Die Religion Babylonien und Assyriens* cz. m. I. k. (Giessen, 1905.) 49—109. lapján a sumir isten pantheon-ról adott rajza, mert e körülményre nem fektet elég figyelmet. Még hamisabb előfeltételből indul ki aztán P. Dhorme: *La religion assyro-babylonienne* (Paris, 1910.) 4—5. lap, a ki az egész valást a semiták javára reklamálja.

került grammatikális és lexikális szövegekben, meg paleografikus jelgyűjtemény kísérletekben nélkülözhetetlen kulcsát bírjuk az egész sumir nyelv megértésének,³⁵ a babyloni papok sumirismusának nyelvi sajátosságai sok tekintetben egyenesen kiegészítőivé válnak a régi sumir nyelvemlékekre épült grammatika szabályai megállapításainak, mert segítenek a nyelvfejlődés történetét több mint 2000 éven keresztül figyelemmel kísérni, a nyelvromlásokat felfedezni, glosszák létrejövetelét megmagyarázni s új jelentések fölmerülésének szükségességét megérteni.³⁶ A sumir nyelv e két periódusának (az élő nyelv és a mesterségesen tovább ápoltság nyelv korszakainak) fenmaradt nyelvemlékeikben történhető tanulmányozása rásegít még az assyr-babiloni nyelvnek a sumirtól való befolyásoltatása kérdése vizsgálatára is. Nevezetesen az a tény, hogy a papok továbbmívelői lesznek egy kifejezésekben gazdag nyelvnek s annak művelhetése érdekében kénytelenek beható sumir nyelvtanulmányokat folytatni, érthetővé teszi azt a következtetést, hogy a mikor az egykorú vallásos irodalomban olyan fogalmakat fejeznek ki assyr-babiloni nyelven, a melyek régi genuin sumir jellegűek, akkor ezek jelölésére saját nyelvükben is megtartják, talán kissé átsemitizálva, a megfelelő sumir kifejezést s viszont semi-babiloni — a sumir gondolkörből idegen képzetek sumir nyelvű kifejezésénél szívesen használják sumir mezbe burkolva népük élő kifejezéseit, ha nem nyúlnak esetleg ahhoz a másik, szintén nagyon kedvelt metódushoz, hogy új, mesterkéltségű sumir szavakat gyártanak, a melyek azonban sajátosságos képzésüknél fogva s a régi nyelvben való ismeretlenségük miatt könnyen fölismerhetők. A két nyelv egymástól való befolyásoltatása kérdése pedig nagyfontosságú, mert minden átvett szó egyszersmind az átvevőnek a kölcsönzötől való kulturális függését is jelenti.³⁷

A mi a forrásanyagnak a történeti fejlődésre vonatkozó részét illeti, természetes, hogy itt a sumir nyelv első idejéből való emlékeződések döntő fontosságúak és szinte kizárólag autentikusak. A mennyiben mégis későbbi adatoknak is némi szerepet biztosítunk e téren, az csak annyira terjedhet, hogy a kronológiát helyesbítetik, esetleg visszafelé analógiát nyújtanak egyes uralkodóknak arhaizmusra való törekvései által. Így jellemezhető körülbelül a sumir művelődéstörténetre vonatkozó forrásanyag kor és művelődési ágak szerinti tényleges értéke.

³⁵ Ld. *Weber*: Die Literatur der Babylonier und Assyrer (Leipzig, 1907.) 286. köv. lapját ez emlékek általános összefoglalására és jellemzésére.

³⁶ H. *Radau*: Ninib the Determiner of Fates. (The Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania. Series D. Vol. V. Fasc. 2.) 18. lap.

³⁷ P. *Leander*: Über die sumerischen Lehnwörter im Assyrischen (Upsala, 1903.) már idézett értekezése.

Szükséges azonban ez anyagnak idői eloszlására kissé bővebb pillantást is vetni, úgyszintén a helyet is érinteni, a honnan előkerültek. E tények megvilágítása ugyanis tisztázza az emlékek jólétesültségének kérdését, emeli hitelreméltóságukat s kielégíti nyilvánvalóan az olvasó érdeklődését is.

Legrégebbi sumir emlékeink körülbelül Kr. e. 4000 körülről datálhatók s főképp két helyről valók, ú. m. a de Sarzec által vezetett tellói³⁸ és a pennsylvaniai egyetem által Hilprecht vezetése alatt végzett nippuri ásatások eredményeiből.³⁹

Mindkét város, Telló (régii nevén Lagaš, vagy Sirpurla) és Nippur (modern neve Niffer) a tulajdonképeni sumir birodalom területén feküdt, az első délebbi irányban, közelebb a perzsa öbölhöz, Nippur északabbra az iráni hegyszorosok lábánál. A sumirság történetében mindkettő fontos szerepet játszott, Nippur éppen a birodalom központja volt. Felszínre került emlékeik bekisérnek egészen a sumir-semita keveredés idejéig, sőt a mi művelődéstörténeti szempontból egyaránt fontos, a nippuriak a babyloni történelem legkésőbbi idejéig, mert noha Nippur többszörös leromboltatást és felépítetést ért meg s így emlékek inkább ki voltak téve későbbi változtatásoknak, mint a Telló-éi, a mely a sumir periódus letűnésével együtt maga is eltűnt örökre a föld színéről, de viszont emlékeinek tömeges volta, találási körülményei s egyes tartalmi megjegyzései arra engednek következtetni, hogy nagyon is megbízható helyen, a templomi könyvtárban voltak egyesítve s az égetetlen építőanyag szétporló tömege ezt oly szerencsésen befedte, hogy pusztító, vagy erőszakos változtatásokat eszközölni óhajtó kezeknek nem eshetett áldozatául.⁴⁰ E két város gazdag kincsei mellett édes-keves az, a mit az egykori sumir birodalom többi városai visszaajándékoztak, igaz, — és ez biztató — még futólagosan sincsenek átkutatva.⁴¹ A sumir történet és kultúra s főképp a két népfaj, sumirok és semiták, első érintkezéseinek felderítése szempontjából kiváló szerep jutna az északbabyloni semita emlékek tudósításainak, de ilyenek a Sargon előtti időből (Kr. e.

³⁸ Az ásatásokat 1877—1900-ig a francia kormány végeztette és E. de Sarzec vezette; 1903-ban átvette a vezetést Gaston Cros. Eredményei publikálva és feldolgozva a *Découvertes en Chaldée I—II.* kötetében; Paris, 1884—1906.

³⁹ Az ásatások történetére és eredményeire H. V. Hilprecht: *Die Ausgrabungen im Bel Tempel zu Nippur*; Leipzig, 1903.

⁴⁰ H. V. Hilprecht: *The Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania Philadelphia.* 1910. Vol. V. Fasc. 1. 6—17. lap.

⁴¹ R. Koldewey, Andree és Nöldeke átkutatták a Fára-i és az Abu-Hatab-i dombokat 1902—3-ban, de régi sirokon és épületmaradványokon, meg egy pár feliratdarabon kívül semmi egyebet nem találtak. Az eddigi ásatások eredményeire King: *A history of Sumer and Akkad* 16—37. l.

2500) nem állanak rendelkezésünkre, a minthogy az egész Észak-Babylon arheológiai felkutatása eddig még jóformán csak a kezdet kezdetén van.⁴² Az ősumir kultúra megítélésében tehát kénytelenek vagyunk manapság még csak egyoldalúan a megfelelő sumir tudósításokra támaszkodni.

A forrásanyagnak más, nagy része Assurbanipal király ninivei könyvtárában maradt reánk, a ki irnokaival összegyűjtette és lemásoltatta mindazt, a mi a régi sumir-babyloni irodalomból egykorú templomok arhivumaiban, vagy egyéb helyeken még található volt. A benne egyesített anyag tehát — jóllehet mind egykori másolat — eredete szerint igen különböző s nem kis rész belőle bizonyosan még az ősi időre megy vissza.⁴³ A francia khorsabadi ásatások, a melyek a nagy assyr király, Sargon palotáját, berendezését, arhitektúráját és az uralkodó tet-teire vonatkozó egyéb emlékeket, feliratokat hoztak napfényre,⁴⁴ meg a német *Orient Gesellschaft* által eszközölt kutatások a régi Babylon város helyén csak mint általános, az assyr-babyloni kultúrát ismertető s ebből esetleges visszakövetkeztetésekre jogosító források jönnek tekintetbe, mivelhogy egészen újkeletű emlékeket adtak számunkra vissza, a melyek nyelvi tekintetben sem számottevők.⁴⁵ Ennyiben foglalható össze röviden a források idői és helyi megoszlása.

E forrásanyag az újabb időkben sokoldalú, beható feldolgozásnak volt alávetve. Mellőzve a ma már elavult és ezért felemlítésre nem érdemes régebbi forrástanulmányokat, a sumir kérdés mindenirányú irodalma a következőkben állítható össze.⁴⁶

Legelső helyen állanak az ősumir emlékeket publikáló és feldolgozó nagy tudományos gyűjtő művek. Ilyenek: I. a tellői ásatásokról kiadott és az *E. de Sarzec*, meg *L. Heuzey* által szerkesztett *Découvertes en Chaldée (Paris, 1884—1906.) vol. I—II.* Az első kötet az ásatások történetét, az emlékek epigrafikus leírását s a fontosabb szö-

⁴² Észak-Babylonban eddig még csak Sippar adott valamit a régi történet rekonstruálására. V. *Scheil*: Une saison de fouilles à Sippara. Mémoires de l'institut français du Caire. Vol. T. Paris, 1902.

⁴³ A táblák legtöbbször jelölve van, hogy másolat. Igen sokhoz sikerült régi variációkat találni még az ősbabyloni időből s így régiségük minden kétségen felül bizonyítva van.

⁴⁴ Az ásatások történetére ld. Hilprecht: Die Ausgrabungen in Assyrien und Babylonien I. része; Leipzig, 1904.

⁴⁵ Közölve a *Mitteilung der deutschen Orient-Gesellschaft*. 1901 és köv. évfolyamaiban.

⁴⁶ Az irodalom felőleli mindazon művek jegyzékét, a melyek e sorok írója számára a Berlini Königl. Bibliothekban 1912 szept. 1-ig rendelkezésre állottak s egyáltalán ismeretesek voltak.

vegeknek ékíratos mását és fordítását hozza. A második kötet pedig az előkerült szobrok, figurák, építészeti emlékek fotografikus reprodukcióját adja igen sikerült alakban. A tellői ásatások eredményei feldolgozásával vannak aztán tele *Oppert* és *E. Lerdain* szerkesztői vezetése alatt megjelenő *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale*. (Paris) egyes kötetei, a melyeknek majd mindenikében találunk, hol *L. Heuzey*-től, hol *Fr. Thureau Dangin*-től, hol másoktól tellői vonatkozású tanulmányokat, szövegpublikációkat.⁴⁷ De e kisebb tanulmányok kiegészített, megnagyobbított, átdolgozott formában külön is megjelentek s így ma a Louvre sumir gyűjteménye szinte teljesen ki van merítve az alanti főbb szövegkiadásokban.

Fr. Thureau-Dangin: Recueil de tablettes chaldéennes. Paris, 1903. A tellői ásatásokból (1894—1900-ig) előkerült emlékekből közül egy csomó szöveget ékíratos formában, a melyek az Ur-nina előtti kortól el egészen a *Dungi*, *Bur-sin*, *Gimil-sin* és *Ibi-Sin* uralkodása végéig terjednek időtartalmilag. *Sargon* és *Naram-sin* északsemita királyoktól is hozzá vannak adva hason tartalmú szövegek a gyűjteményhez. A táblák tartalma: a patesik udvartartására s egyéb apró dolgaira, adás-vevésekre vonatkozó tudósítások.

Egy egészen hasonló sorozatot *H. de Genouillac* közölt: *Tablettes sumériennes archaïques. Matériaux pour servir a l'histoire de la société sumérienne. Paris, 1909.* A táblák szintén tellői eredetűek, nagyon arhaisztikus formájúak, az írásfejlődés tanulmányozására gazdag anyagot nyújtanak s *Lugal-anda* és *Urukagina* királyok idejéből valók. Az 1902-iki ásatások eredményeit öleli fel a mű. Rokontartalmú az *Allotte de La Fuye* által megindított, de még be nem fejezett: *Documents présargoniques. Fasc. 1. Paris, 1908.* cz. gyűjtemény is. A *Goudea* patesi híres czilinder feliratait ékíratos reprodukcióban ketten is közölték: *I. M. Price, The great Cylinder Inscriptions A. et B. of Goudea.* (Leipzig, 1899.) megjelent a *F. Delitzsch* és *P. Haupt* által szerkesztett *Assyriologische Bibliothek XV-ik kötetenként* és *P. Toscanne, Les cylindres de Goudéa A. et B. vol. I—II. Paris, 1901.*, a ki széljegyzetekben az érdekesebb ékjeleket is kommentálja. A *Gudea*-féle feliratoknak átírását, fordítását és kommentárját adja aztán a sumir nyelv kutatása terén oly nagy érdemeket szerzett *Thureau-Dangin: Les Cylindres de Goudéa.* (Paris, 1905.) miután egyes részeket közölt már a *Zeitschrift für die Assyriologie* (herausg. v. *C. Bezold*, *Strassburg*.) évfolyamaiban is. Ugyanez a tudós vállalkozott, hogy feldolgozza a tellői „sumir és akkad királyok korá“-ra vonatkozó sumir feliratokat is. *Les Inscriptions de Sumer et d'Akkad.* (Paris, 1905.) cz. művében, a mely mintaszerű feldolgozásnak ítéltetett a szakférfiak részéről s ezért a *H. Winckler* és *A. Jeremias* által szerkesztett *Vorderasiatische Bibliothek* (Leipzig, 1907.) Bd. 1. számára néhány kiegészítő jegyzetet és tartalmi megvilágosító összefoglalást nem tekintve, változatlanul fordítottatott le. Az *Urukagina* golyóit *P. Toscanne* kezdte

⁴⁷ Ld. pl. az 1896. évf. III. köt. 118—146. l.; az 1898. évf. 37—50. l. 69—86. l.; az 1903 V-ik évf. 67—104. l. stb.

feldolgozni. Sajnos azonban *Les cones d'Urukagina* (Paris, 1903.) című szövegpublikációjában még csak az A-val jelzett golyót (v. gömböt) tette hozzáférhetővé. *L. Heuzey és Thureau-Dangin* összműködésének eredménye a *Restitution matérielle de la stèle des vautours* (Paris, 1909.) a mely Eannatu király híres „keselyű“ oszlopa tartalmát dolgozza fel archeológiai és epigrafikus oldaláról. *H. de Genouillac*: „*Tablettes d'Ur*“ cz. alatt 6 drb. sumir nyelvű szociális tartalmú kis táblát közöl a *Hilprecht Anniversary Volume* (Leipzig, 1909.) 137—141 lapján. Mind a 6 Tellóból, az úri királyok idejéből való, először itt publikálva. A tellói ásatások eredményeinek népszerűsítő ismertetése áll előttünk a *L. Heuzey: Catalogue des antiquités chaldéennes. Sculpture et gravure à la pointe* (Paris, 1902.) cz. munkájában, mely számos illusztrációja révén s főképp, mert a „*Découvertes en Chaldée*“ gyűjteményes mű lassan megjelent egyes füzeteihez értékes kiegészítéseket szolgáltat, a tudományos kutatás számára is igen értékes. Műtörténeti és epigrafikus tanulmányozás szempontjából fontos adatokat nyújt a *De Sarzec és Heuzey* által közösen szerkesztett: *Une villa royale chaldéenne vers l'an 4000 avant notre ère* (Paris, 1900.) mű, mely Ur-nina, Eannatu és Entemena idejének archeológiai, építészeti és epigrafikus emlékeivel foglalkozik. De a tellói ásatások eredményei csak részben kebelezethettek be a Louvreba, nagy részük a tulajdonjog alapján a konstantinápolyi császári múzeumba került. A francziák azonban gondoskodtak róla, hogy ez emlékek kiadásában is ők legyenek az elsők. Így született meg a *Thureau-Dangin és de Genouillac* szerkesztése alatt, még folyamatos *Mission française de Chaldée. Inventaire des tablettes de Tello conservées au Musée impérial ottoman*. Tome I. Textes de l'époque d'Agadé. Tome II. 1. Textes de l'époque d'Agadé et de l'époque d'Ur. A Tome II. 2. folytatása az előbbinek. Paris, 1910—11. Mind az 1894—95. évi ásatásokból. A fontosabb szövegek ékírásban is közölve, különben számozva, rövid tartalmi kivonatban. Tartalmuk vegyes: jogi szövegek, tarkítva évlisrákkal, patesik-nek a neveivel, pecsétnyomók tartalmával stb. — Az arab beduinok rablása következtében még más nagy múzeumok is részesedtek a tellói gazdag leletekből. Így a British Museum, a berlini Altes Museum, az amerikai Haverford Library Collection s az angol Amherst lord Tablets Collection. A British Museum tellói táblái közölve vannak ékíratos szövegben az *E. A. W. Budge* felügyelete alatt készült és kiadott: *Cuneiform Texts from Babylonian Tablets in the British Museum* (London, 1896) és következő I. III., V., VII., IX. és X. kötetekben. A berlini Altes Museum tellói kincseit *G. Reisner* adta ki, *Mitteilungen aus den orientalischen Sammlungen der kgl. Museen zu Berlin*. Heft XVI. — *Tempelurkunden aus Telloh* (Berlin, 1901.) cz. alatt szintén ékíratos szövegben, tartalmi és tulajdonnév jegyzékkel ellátva. A Haverford gyűjtemény tellói summir tábláit *G. A. Barton* tette hozzáférhetővé *Haverford Library Collection of Cuneiform Tablets or Documents from the Temple archives of Telloh. Part. I—II.* (Philadelphia, 1903—9.) cz. művében. A kiadás ékíratos és tartalmi kivonatú s a 3-ik úri dynastia idejéből (2400 Kr. e.) való táblákat közöl üzleti és adminisztratív természetű tartalommal, akárcsak idézett elődei. Az Amherst gyűjtemény sumir szövegei feldolgozásához *T. G. Pinches* fogott: *The Amherst Tablets being an account of the babylonian inscriptions in the Collection of the right hon. Lord Amherst of Hackney* stb. Part. I. A

Lugalanda és Urukagina idejétől (4000 Kr. e.) kezdődőleg el egészen Bur-sinig (2500) hoz részben nagyon arhaisztikus formájú, privát tartalmú feliratokat számos illusztrációval és 5 kollazionált tipussal. Számuk 122. Még a new-yorki A. Hoffmann-féle részesült abban a szerencsében, hogy a közvetítő kereskedelem útján tellói sumir táblákhoz jutott; ezeket kiadta *H. Radau: Early Babylonian History down to the end of the 4-th Dynasty of Ur.*, appended an account of the E. A. Hoffmann Collection of Babylonian tablets in the general theological seminary. New-York, 1900. Ur-bau, Goudea és más uri fejedelmek idejéből származó, vegyes tartalmú szövegek ékírással, átirft mását és fordítását adja. Felemlítem itt még a *R. J. Lau* cz. művét. *Old Babylonian Temple records*. Studies, Columbia University, Oriental. Vol. 3. Tartalmaz-e s ha igen, mily mértékben tellói táblákat, nem tudom, mert nem kaphattam kézhez. A tellói feliratok régebbi feldolgozásából, a maga idejében igen hasznos és még ma is értékesnek mondható szövegkiadás, az *E. Schrader* által szerkesztett *Keilinschriftliche Bibliothek III-ik* kötete (Berlin. 1892.), jensen közli benne a sirpurlai királyok és patesik felíratait, támaszkodva Amaud-nak a Découvertesben megjelent fordítására és adataira. Ugyane kötetben H. Winckler adja még az uri első, az uruki, isini és az uri második dynastia uralkodóinak sumir nyelvű felíratait is.

Az őssumir emlékeket publikáló és feldolgozó tudományos gyűjtőművek 2-ik csoportja a *Hilprecht* által vezetett nippuri ásatásokról és az ő szerkesztésében kiadott és még folyó: „The Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania“ czímen különböző A—D sorozatokban, Philadelphiában megjelenő mű. Ezt az első kötet után sokszor de hibásan Old Babylonian Inscriptions, chiefly from Nippur név alatt idézik. E kolosszális munkából a következő kötetek szolgáltatnak sumir vonatkozású anyagot. A *Series A*-ban *Volume 3. Part. 1. Sumerian administrative Documents from the Second Dynasty of Ur (Philadelphia, 1910.)* D. W. Myhrman közöl az 1888—96-iki ásatások idejéből egy csomó szociális és üzleti tartalmú sumir táblát ékíratos alakban, átirva és lefordítva. A kötet címe ugyancsak a *Series A*-ban a *XXIX. kötet* 1-ső részeként *H. Radau: Sumerian Hymns and prayers to god Ninib from the temple Library of Nippur (Philadelphia, 1911.)* tanulmánya jelent meg, mely öt sumir nyelvű Ninib himnuszot dolgoz fel ékíratos reprodukció mellett átirásban és fordításban, gazdag nyelvi kommentárral. E szövegek valószínűleg a Gimil-Sin, Bur-sin és Dungi idejéből származnak és nyelvük klasszikus, bár sok helyen már dialektikus formákkal van tarkítva. A *Series D. Vol V. Fasc. 2. H. Radau: Ninib, The determiner of fates, according to the great sumerian epic LU-GAL-E ÜG ME-LAM-BI NER-GAL from temple Library of Nippur (Philadelphia, 1910.)* cím alatt egy Ninib éposz jelent meg befejezett bedolgozásban. Kiegészítése és teljesebb formája a *Fr. Hrózny* által a *Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft 1903. évf. 5-ik füzetében* kiadott sumir Ninib éposznak. Végül *V. Hilprecht Mathematical, Metrological and Chronological Tablets from the temple Library of Nippur* czímen *Ser. A. Vol. XX. Philadelphia, 1906.* Egyéb szövegek között *Part. 1.* a 46 köv. lapokon egy sumir kronologiai táblát a korai dinasztiaik uralkodásáról. A nippuri könyvtár rendkívül gazdag sumir anyagából hoz egy pár érdekes szöveget autografált és feldolgozott formában a *Hilprecht Anniversary*

Volume (Leipzig, 1909.) utolsó része is (374—457. lap.) *H. Radau* tollából: *Miscellaneous Sumerian Texts fr. the T. Library of Nippur*. Fontosak sajtóságos írástípusuk és dialektikus (emeku és emesal) megoszlásuk miatt. Tartalmuk: himnuszok mellett egyéb vegyes szövegek. Jelenleg még csak ennyi van közzétéve a gazdag nippuri sumir leletekből, pedig még óriási anyag vár feldolgozásra és kiadásra. A Nippurtól 3 mértföldnyire délre fekvő Drehem nevű dombból kiásott és Európába került sumir nyelvű emlékeket közölnek *Thureau-Dangin* a *Revue d'Assyriologie* stb. VII. kötet 186. köv. lapjain, *S. Langdon: Tablets from the Archives of Drehem, (Paris 1911)* és *H. de Genouillac: La trouvaille de Drehem (Paris, 1911.)* című műveikben és szövegeik mind az uri epoka korából valók (2400 Kr. e.), rokon tartalmúak, apró nyugták a nippuri és más kultuszhelyek részére királyok, patesik stb. által tett áldozati ajándékokról és nyelvileg már meglehetősen sok semitizmust árulnak el. Az említett Drehem valószínűleg a nippuri vásártér romjait takarja s éppen az egykori sumir és semita határközön fekszik.⁴⁸

Mint már említettük volt fentebb, Észak-Babylon az egykori sumir történetre és műveltségre vonatkozólag semmi nevezetesebb emléket nem szolgáltatott, de a mennyiben az első semita uralkodók tetteinek és viselt dolgainak, nyelvének és vallásos szokásainak az ismeretét közvetítő emlékek, mint indirekt forrásanyag mégis tekintetbe jönnek amaz első időkől, itt megjegyezhetjük, hogy a tellői Sargon és Naramsin emlékektől meg az Assurbanipal könyvtárától eltekintve a legtöbb anyagot még az 1897—1905-iki perzsiai francia ásatások adták vissza, a melyek a hajdani Elam birodalom földjéből több jelentékeny semita emléket is fölszínre vetettek, így a Hammurabi codexen kívül Naramsin híres oszlopát, Dungenak több kőtábláját s tőle még néhány „statuettes canéphores en bronze“-t. Ez ásatások tudományos feldolgozása megjelent a „*Mémoires de la Délégation en Perse sous la direction de M. J. de Morgan.*“ Érdekel a Tome II, 1re série. *Textes élamites-semitiques par V. Scheil; Tome IV. 2me série* szintén *Scheil*-tól: *Textes élamites-semitiques (Paris, 1902.)* A 3-ik series hasonló cím alatt új semita emlékeket tartalmaz, ezért fel- említtése mellőzhető. Az egészről rövid, de hű összefoglalást nyújt *J. de Morgan: Histoire et travaux de la Délégation en Perse (Paris, 1905.)* cz. kis művében.

A sumir emlékeket közlő gyűjteményes művek 3-ik csoportja sok babylon-assyr szöveg között már csak azon sumir szövegeket szállítja át reánk, a melyek az eredetiség jelével többé nem kérkedhetnek, hanem másolatokként maradtak fenn korunkra Assurbanipal király könyvtárából. E források értékére rámutattunk előbb, itt még egyszer kiemeljük, hogy a másolatok közül igen sok ősrégi eredetűre megy vissza. Különösen a himnusz és varázslási irodalom nem egy terméke s így nagyon fontos adatokat szolgáltatnak közvetlenül és közvetve a sumir történet, nyelv és műveltség megismertetésére. Ez emlékek ma a British Museumban vannak s így a reájuk vonatkozó ékíratos publikációkat is az gondolzza. *H. Rawlinson* által szerkesztett: *The Cuneiform Inscriptions of Western Asia. (London. Vol. I—V. 1861—1884.)* A II—V. kötetekben grammatikai, lekszikografiai, himnusz és varázslási irodalmat szállít bőséges mértékben a tanulmányozó

⁴⁸ Ld. *de Genouillac* id. m. 3—4. lapját.

számára. (Idézve rendszeren I. R. II. R. stb.) E vállalatnak folytatása, illetőleg javított formában való kiadása a *W. Budge* szerkesztette: *Cuneiform Texts from Babylonian Tablets in the Br. Museum. London. 1896.* köv. év. eddig megjelent 29. kötetével, a melyből a következők tartalmaznak sumir vonatkozású anyagot (elhagyva a már említett tellői szövegeket): a *XI-ik* (kétnyelvű syllabarokat), a *XII-ik* és a *XIV-ik* (sumir-assyr szójegyzékeket), a *XV-ik* (sumir nyelvű himnuszokat Mullil, Ellil, Nerunugal, Mer, Enzu, Dumuzi, Bau, Ningirgilu stb. istenekhez), a *XVI—XVII-ik* [kétnyelvű varázslási szövegeket (ugyanaz a IV. R-ban is)], a *XVIII-ik* (sumir-assyr synonymákat), a *XIX-ik* (sumir-assyr szójegyzékeket), a *XXI-ik* syllabarokat. Az ezen két nagy gyűjteményben közölt változatos anyag egyes részeinek továbbmenő feldolgozását adják: *P. Haupt: Akkadische und sumerische Keilschrifttexte* (Assyriologische Bibliothek I. (Leipzig, 1882.) 107—126. l-on tárgyalja a kétnyelvű himnuszokat. *H. Zimmern: Babylonische Busspsalmen. Leipzig, 1885.* (Assyr. Bibl. VI.), 9. részben a Haupt i. m.-ből, részben IV. R.-ből átvett kétnyelvű szöveget ír át, fordít le és magyaráz; *H. Zimmern: Sumerisch-babylonische Tammuzlieder* (Berichte über die Verhandlungen der kgl. sächs. Gesellschaft der Wissenschaften. Phil. historische Klasse. Bd 59. Heft IV. Leipzig, 1907.), a hol nyolcz Tammuz himnuszt dolgoz fel és *S. Langdon: Sumerian and Babylonian Psalms (Paris, 1909.)* a ki szintén a CT. XV-re támaszkodva közöl egy csomó kétnyelvű himnuszt. A varázslási szövegek feldolgozását megtaláljuk *H. Zimmern: Beiträge zur Kenntnis der Babylonischen Religion.* (= A B. Bd. XII.) Leipzig. 1901. cz. művében, saját autografált szövegeire támaszkodik, a „Šurpu“-t adja ki, *Ch. Fossey (La magie assyrienne. Paris, 1902.)* több Haupt-féle ASKT és IV R VR és II R-féle szövegnek a bedolgozását nyújtja. Végül *R. C. Thompson: The devils and evil spirits of Babylonia* (Luzac's Semitic Text and Translation Series. Vol. XIV.) Vol. I—II. London. 1903—4. adja a CT. XVI—XVII. varázslási szövegei feldolgozását. Kitérő összefoglalást nyújt az egész Assurbanipal-féle könyvtárhoz s a szövegek tartalmán kívül azok karakterét és nyelvi adatait is közli *C. Bezold: Catalogue of the Cuneiform Tablets in the Koujunjik Collection of the British Museum. Vol. I—V. London, 1889—99.* monumentális munkája. Kétnyelvű szövegeket közöl ugyancsak a British Museum gyűjteményeiből, de már nem az Assurbanipal-féle könyvtárból *L. W. King: The Letters and Inscriptions of Hammurabi. London, 1901.* (Series Luzac's Semitic Text and Translation. Vol II.) Műve a nagy király levelezését és egyéb feladatait teszi hozzáférhetővé a nyelvi és művelődéstörténeti kutatás számára. A szövegek Hammurabi idejéből valók és közülök igen sok kétnyelvű. Nehány Hammurabi-féle kétnyelvű felíratot találunk még a *Schrader E.-féle Keilschriftliche Bibliothek Bd. III. 1892.* 106—130. és *King: Studies in Eastern History. Chronicles concerning early Babylonian kings. London, 1907.* cz. mű Vol. III. 97. köv. lapjain is. Ósrégi sumir nyelvű Tammuz himnuszokat közöl angol földről *T. G. Pinches: a Memoirs and Proceedings of the Manchester Literary and Philosophical Society Vol. 48. 1904.* 25. számában ékíratos és átiirt formában fordítással és jegyzetekkel: *The Hymnus to Tammuz in the Manchester Museum, Owen College* cz. alatt. A fordítás sok helyen olyan homályos, hogy alighanem a szövegek félreértésén alapszik. Sok sumir glossza jön elő a

legrégebbi északbabyloni jogi szövegekben, de mivel e glosszák a legnagyobb valószínűség szerint semitául és nem sumirul olvasandók,⁴⁹ ezért a reájuk vonatkozó irodalom itt mellőzhető. Assurbanipal könyvtárából előkerült „sumir családi törvények“-nek egy feldolgozott kiadása *H. Winckler: Die Gesetze Hammurabis in Umschrift und Übersetzung (Leipzig, 1904.)* mint a melyek hihetőleg a régebbi, sumir korra nyúlnak vissza.⁵⁰ Szövegük az említett Winckler-féle munkán kívül még sokszoros feldolgozásban részesült újabban is. Ékiratban közli *Fr. Delitzsch: Assyrische Lesestücke. 4. Auflage (Leipzig, 1901.)* 115. lap.

A berlini Altes Museum a már említett tellői templomi emlékeken, meg Hrózny „Ninrag“ eposán = MVAG. 1903. H. 5. kívül még csak egyetlen egy kötet kétnyelvű szöveggyűjteményt tudott kibocsátani — többel nem is rendelkezik — s ez is egy igen késői korhoz, a Kr. e. 2—1. századhoz tartozik, bár tartalma szerint feltétlenül jóval korábbi keletű. A gyűjtemény egy kétnyelvű himnuszfüzér s feldolgozója *G. Reisner: Sumerisch-babylonische Hymnen nach Tontafeln griechischer Zeit. (Mitteilungen aus den orientalischen Sammlungen der kgl. Museen zu Berlin. Heft X. 1896.)* A himnuszok erőszakkal és erőszakkal fajok (a bűnbánati zsoltárköltészet két típusa) s egy részük továbbmenőleg fel van dolgozva Langdon: Sumerian and Babylonian Psalms cz. munkájában.

Kétnyelvű himnuszokkal nagyobb számban találkozunk még az önállóan megjelent különböző himnuszgyűjteményekben, a melyek között tartalmuk szerint bizonyosan a sumir korhoz tartozó gyűjteményt a *Guthrie Perry: Hymnen und Gebete an Sin. (Leipziger Semitistische Studien II. 1. Leipzig, 1907.)* és az ezt kiegészítő *E. Combe: Histoire du culte de Sin en Babylonie et en Assyrie (Paris, 1908.)* cz. munkákban olvasható feldolgozásokat. Egyebekben utalok *Vallásos Világnézet és történeti kutatás s Az ó-testamentumi zsoltárköltészet assyr-babyloni vallástörténeti megvilágításban* című tanulmányaimra, a hol nemcsak a további himnusz-irodalom található fel, hanem a sumir kérdés tanulmányozásánál tekintetbe jövő távolabbi assyr-babyloni irodalom is sokszorosán kommentálva van.

De a sumir vonatkozású forrásanyag nemcsak ilyen általános, a megértést elősegítő s a szövegek és emlékek értelmét közvetítő feldolgozásban részesült, hanem több oldalú részletkutatásnak is alávetett, hogy lehetőleg minden problémája megoldassék. Így a kutatás ráterelődött mindenekelőtt a sajtósági *írárendszerre* és a *nyelvre*. Az írás eredetét tárgyalják: *J. Oppert (Expédition scientifique en Mesopotamie (Paris, 1859. II.))*, a ki először mondá ki az azóta bizonyossággá lett tételt: „Tous les signes cunéiformes sont dérivés d'images“ (Ld. id. m. V. fej. 63. köv. lap.), az utána következő régebbi irodalomra s általában a kérdés legbátrabb tanulmányozására fontos *Fr. Delitzsch: Die Entstehung des ältesten Schriftsystems oder der Ursprung der Keilschriftzeichen (Leipzig, 1897.)* cz. munkája. Alaposságban és éleslátásban semmivel sem marad *Delitzsch* mögött *Thureau-Dangin (Recherches sur l'origine de l'écriture Cuneiforme és hozzá a Supplément. Paris, 1898—99.)*, ki a legrégebbi szövegek ékjeleit osztályozza epigrafikus nézőpont szerint, hozzátéve min-

⁴⁹ M. Schorr: Hilprecht anniversary Volume 24. és köv. lapját.

⁵⁰ Ld. id. m. XVI—XXII. lapját.

denikhez későbbi aequivalensét is. Csak röviden érinti a kérdést *Ch. Fossey: Manuel de l'Assyriologie. (Paris, 1904.) Vol. (1. a 245. köv. l.-on.)* de annál behatóbb tanulmányokat szentel ennek Oppertnek és Scheilnek egyik fiatal tanítványa *P. Toscanne*, a ki *Études sur la langue sumérienne*ben (*Paris, 1904.*) az összetett ékjegyek keletkezését az egyszerű ékjelekből kutatja, *Les signes sumériens dérivés. Les gunus. (Paris, 1905.)* munkájában meg a gunukról, vagyis azon konvencionális jelekről értekezik, a melyek az egyszerű jelekhez ragasztva, azoknak egész más jelentést adtak. Az írás kérdését érintik röviden *Fr. Delitzsch: Assyrische Grammatik 2. Aufl. (Berlin, 1906.)* 10—16. l. és *Langdon: A sumerian grammar. (Paris, 1911.)* 19. köv. lapja is. Az írás megfejtéséhez járulnak hozzá s általában annak olvasását teszik lehetővé a következő jelgyűjtemények: *A. Amiaud et L. Méchineau: Tableau comparé des écritures Babylonienne et assyrienne archaïques et modernes avec classement des signes d'après leur forme archaïque, (Paris, 1887.)* a mely az ékjelek külső alakja fejlődésének a történetét tárja elibénk s már a tellői ásatások eredményeit is értékelni tudja. A *V. Scheil* által: *Recueil de signes archaïques de l'écriture cunéiforme. (époque de Sargani, Gudea & des rois de la 2me dynastie d'Ur 4000—3000 a. J. Ch. Paris, 1898.)* cz. alatt hozzáadott kiegészítéssel együtt még ma is nélkülözhetetlen mindazok számára, a kik különböző korbéli ékíratokat, különösen régi formájúakat akarnak olvasni. Kisebb mennyiségű ékjelgyűjteményt adnak aztán szótag ill. ideogrammatikus jelentésükkel, tekintet nélkül arhaistikus jellegükre, *Fr. Hommel: Sumerische Lesestücke. (München, 1894.) Delitzsch: Assyrische Lesestücke 4. és 5. Aufl., (ez utóbbi 1911.)* és *Langdon: A sumerian grammar* stb. műveikben. Ideogramma (sumir és assyr-babyloni) gyűjtő művek, a melyek az egyes ékjelek vagy ékjegycsoportok használt szójelentéseit gyűjtötték össze s közben természetesen a jelek fonétikus értékére és alakjára is súlyt helyeztek a csoportosításban s így a fentebbi jelgyűjteményekhez is sorozhatók: *R. Brünnow: A classified list of all simple and compound cuneiform ideographs... with their assyro-babylonian equivalents, phonetic values etc. (Leyden, 1887.)* s ugyancsak tőle: *Iudices zu Brünnow, s Classified List. (Leyden, 1897.)* Ez a monumentális munka alapja az ékírás helyes olvashatásának. A *Reisner: Sumerisch-babylonische Hymnen* stb. szöveg kiadását véve alapul, kiegészítést írt hozzá *Ch. Virolleaud: Premier Supplément à la liste des signes cunéiformes de Brünnow (Paris, 1903.)* czímen. Az ékjegyek arhaikus formája szerinti csoportosításban közöl 602 ideogrammat gazdag irodalmi jegyzetekkel ellátva, a megfelelő modern formát hozzáfűzve s a contextust is feltüntetve *P. Toscanne: Les ideogrammes cunéiformes, Signes archaïques. 1-re partie (Paris, 1908.)* cz. művében. Végül felemlítendő még *Br. Meissner-nek Seltene Assyrische Ideogramme. (Assyrische Bibliothek Bd. XX. Leipzig, 1909.)* cz. műve,⁵¹ az ékíratok olvasásánál szintén nélkülözhetetlen. Az írás technikai kérdéseivel, anyagával, eszközével s ezeknek befolyásával az ékjelek alakjára fejlődésére *L. Messerschmidt* foglalkozott *Zur Technik des Tontafelschreibens (Berlin, 1907.)* cz. füzetkéjében.

⁵¹ E mű egyes részeihez értékes újabb kiegészítéseket ad *Langdon* a *Babyloniaca* 1907. Tome II. 199—208, 282—288. l. és a Tome III. 1910. 145—196, 259—265. l. in *Sumerian-Assyrian Vocabularies* czímmel.

Az írásainál még behatóbb és eredményesebb feldolgozásnak örvendhet a sumir forrásanyag *nyelvi* oldala és pedig úgy *grammatikai*, mint *lexicologiai* tekintetben. A sumir grammatika első megalapozásában az oroszlanrézz *P. Haupt* és *F. Lenormant* többrendbeli munkáit illeti, a grammatikai nyelvtudomány azonban már természetesen régen fejökre nőtt. *Lehmann Samašukin-ja* (*Leipzig, 1892. Assyriologische Bibl. Bd. VIII.*) és Weissbach (*Sumerische Frage. Leipzig, 1898.*) cz. dolgozatai is rég elavultak grammatikai tekintetben. Hasonló sorsban osztozik *Fr. Hommel: Sumerische Lesestücke (München, 1894.)* cz. dolgozatának grammatikális része. A könyv ékíratos része ma is a leghasználhatóbb anyagot nyújtja a sumir nyelv és írás megtanulására. Szűk alapra, csak az Assurbanipal-féle kétnyelvű szövegekre építi fel grammatikai fejtegetéseit *J. D. Prince*⁵² s ezért könyve nem adhatja a régi élő nyelvfejlődés karakterisztikus szabályait. A sumir grammatika épületét a régi, hamisítatlan sumir nyelvemlékekre felépíteni *Thureau-Dangin* kezdte meg, a ki szövegkiadásait mindenütt biztos és részletes nyelvi és szintaktikai magyarázatokkal látta el s így szinte új grammatikát adott. A *Zeitschrift für die Assyriologie* XX. évf. 1907. 380—404. lapjain: *Sur les préfixes du verbe sumérien* cz. alatt egy külön alapvető értekezést is kiadott a sumir ige előképzőiről. Ez értekezéssel polemizál s azt igen értékes jegyzetekkel egészíti ki *Galgoczy János* hazánkia (a *Zeitschrift für die Assyriologie* 1909. évf. 23. k.) *Sumirisch-grammatische Erörterungen* cz. kis tanulmányában. (55—72 l.) *Th. Dangin* kutatásait bővítik és tovább folytatják. *S. Langdon* a *Ch. Virolleaud* által szerkesztett *Babyloniaca* (Paris) folyóiratban, így annak 1907. évi I-ső évfolyamában: *La syntaxe du verbe sumérien* (211—286. l.), a 2-ik kötetben (szintén 1907.) pedig *Syntax of compound Verbs in Sumerian* cz. tanulmányaiban (megjelent különnyomatban is), *C. J. Ball* a *Hilprecht Anniversary Volume* (Leipzig, 1909.) 33—59. l. *Semitic and Sumerian. A study in origins* címmel a sumir hangzóváltozásokról írott tanulmányában, továbbá ugyanott a 105—120. l-on *Ch. Fossey: Les permutations des Consonnes en sumérien* cz. értekezésében és különösen *H. Radau* a *Hilprecht-féle Babylonian Expedition* már említett legújabb sumir szövegkiadásában. Az 1911-iki esztendőben egy teljesen kész Sumir grammatikát is hozott *Langdon: A Sumerian grammar* címmel, mely így — kétségtelen fogyatkozásai dacára is — a tudomány mai színvonalán áll. Értékességét nagyban emeli az, hogy irodalmat és a főbb sumir gyökyszavak szótárát is mellékel hozzá.

A grammatikához hasonló fejlettségű a sumir nyelv szótára is. *E. de Chossat* már 1882-ben kiadott Lyonban egy *Répertoire Sumerien* (accadien)-t s belefoglalta nemcsak a szavak substantialis vagy igei, esetleg határozói, hanem az irodalomban előforduló minden alakját, úgy, hogy valóságos repertoire-t adott. Munkája ma már természetesen elavult. *J. N. Strassmaier: Alphabetisches Verzeichniss der assyrischen und akkadischen* (= sumir) *Wörter der Cuneiform Inscriptions of Western Asia. Vol. II. (Leipzig, 1886.)* cz. munkájában egyéb apró szövegek mellett a II R sumir és assyr szójegyzékét adja a héber abc. sorrendjében. Kimerítő nyelvi anyag található aztán a *R. Brünnow* már idézett *A classified list*-jében és ennek különféle kiegészítéseiben. *Fr. Delitzsch* és *Muss Arnolt*

⁵² *Materialis for a Sumerian Lexicon with a grammatical Introduction. Assyriologische Bibliothek Bd. XIX. Part. 1. Leipzig, 1905. (I—XXXIV. lap.)*

ismert assyr kézi szótárai is (1896, 1905) közlik az egyes szavaknál azok ideogrammatikus, tehát sumir értékét is s így szintén igen fontosak. Delitzsch szótárához, illetőleg M. Arnolt szótára 1898. előtti füzeteihez fontos kiegészítést közöl *Br. Meissner: Supplement zu den assyrischen Wörterbüchern (Leiden, 1898.)* című művében, a hol azok mintájára az assyr szavak sumir értékét is feltünteti. Már említettük a *J. D. Prince: Materials for a Sumerian Lexikon* szógyűjteményét (= AB. XIX. 1905.). Mint legújabbat föl kell említenünk *Ch. Fossey: Contribution au Dictionnaire sumérien-assyrien (Paris, 1907.)* szótárát, mely 442. lapon rendkívül értékes, nélkülözhetetlen kiegészítése Brünnow Classified Listjének. A sumir nyelv szókincsének összegyűjtése hazánkban is foglalkoztatott néhány tudóst, így *Ferenczy Gyulát, Galgóczy Jánost, Mahler Edét* és *Somogyi Edét*. Műveiknek címét és megjelenési évét közli *Somogyi*,⁵³ külön megemlítem még *Rimnách Ödön: Magyar sumir kis kézi szótárát. (Karczag, 1905.)* (1—121 lap), mely jó szolgálatot tesz, ha bizonyos magyar fogalmakhoz keressük a sumir parallelt és nem megfordítva, bár azonban, hogy a bevezetésben az évekkel úgy dobálódik s szótára anyagánál nem a tudomány mindenkori állását tartja szem előtt.

A szótár-irodalom külön csoportjául tekinthetők azok a munkák, a melyek a tulajdonnevek jegyzékét s a neveknek lefordítható értelmét közlik. Ilyenek *Reisner: Tempelurkunden aus Telloh. stb. (Berlin, 1901.)* már említett munkájának 1—57. l.-in olvasható része, *P. Dhorme: Les plus anciens noms de personnes à Lagas. a Zeitschr. f. Assyriologie Bd. XXII. 1909. 284—316. l.*, a mely a Thureau-Dangin: *Recueil de tablettes caldéennes. 1., 2. seriesében* előforduló sumir tulajdonnevek listáját adja és *P. E. Hubert: Die Personennamen in den Reilschrifturkunden aus der Zeit der Könige von Ur und Nisin. = Assyriologische Bibliothek. Bd. XXI. (Leipzig, 1907.)*, a mely az említett időből az összes ismert tulajdonneveket, személy- és isten-, valamint templom-, város- és folyóneveket sumir és semita formájukban egyaránt feldolgoz. A tisztán semita nevek csoportosítása irodalmát itt nem célunk ismertetni.

A nyelvről folytatott tanulmányok sorozatában kell felemlítenünk azon kísérleteket, a melyek az assyr-babyloni nyelvnek a sumir által való befolyásoltatása kérdését érintették s ennek látható bizonyítékait keresték a kölcsönszavak megállapításában. Ilyenek: *P. Leander: Über die sumerischen Lehnwörter im Assyrischen. = Upsala Universitets Arsskrift. (Upsala, 1903.)* cz. értekezése, ugyancsak tőle egy cikk a *Zeitschr. f. Assyriologie Bd. XVIII. 1904. 387—397. l. Zur sumerischen Kompositionslehre* cz. alatt és *Langdon: Sumerian loan-words in Babylonian, a Babyloniaca Tom. II. 1907. 102—121. l.* Párisban megjelent tanulmányában.

A sumir szellemnek és műveltségnek az írás és nyelv mellett legfőbb nyilvánulási ága a vallás volt. Mondhatni ez uralta az egész szellemi életet. A sumir vallást összeállító művek sem hiányoznak teljesen, bár kétségen kívül a kutatásnak ez egyik legnehezebb része, mert a fejlődés későbbi semita folyamával ez van a legteljesebben összefonódva s így a kétféle elemnek szétválasztása itt a legnehezebb. Aztán meg a vallásos képzetek helyes értékelhetése megkívánná az első ősforrás ismeretét is,

⁵³ *Sumirok és magyarok. (Budapest, 1903.)* cz. munkája 109—119. lapján.

de sajnos, éppen ez annyira el van fedve előlünk, hogy tisztán csak visszakövetkeztetések által tudjuk megállapítani valamennyire mibenlétét. A sumir vallás kérdését érintik a következő művek: *Jastrow: Die Religion Babyioniens und Assyriens (Giessen, 1905.) Bd. 1., E. Meyer: Die Geschichte des Altertums 2. Aufl. Bd. 1. 2-te Hälfte; Berlin. 421. köv. lap, H. Radau, a The Babylonian Expedition stb. Ser. D. Vol. V. Fasc. 2. és Ser. A. Vol. XXIX. part. 1.-ben, továbbá a Hilprecht Anniversary Volume. 410—440. lapján és végül H. Schneider: Kultur und Denken der Babylonier und Juden. = Entwicklungsgeschichte der Menschheit Bd. II. (Leipzig, 1910.) 137—142. l. — Többé-kevésbé érintik a kérdést a babylon-assyr vallással foglalkozó ismertetések is.*

Kevés feldolgozásban részesült azonban a sumir szellemi műveltség tudományos és művészeti ága. Schneider fentebb említett derék összefoglalásában kiterjeszkedik ugyan röviden ezekre is, de monografikus tanulmányokat e kérdéseknek még nem igen szenteltek. *J. de Morgan: Les premières civilisations (Paris, 1909.)* egy pár általánossággal elintézi az ügyet. A sumir matematika kérdésével foglalkozik *Hilprecht* a *The Bab. Expedition Mathematical, Metrological and Chronological Tablets* stb. cz. füzetében; *Langdon* a kalendárium kérdését kísérlé meg tisztázni, a dreheimi táblák alapján (*Tablets from the Archives of Dreheim; Paris, 1911.*) s a kalendáriumról, mint sumir-semita kincsről ír *Mahler Ede* a *Hilprecht Anniversary Volume 1.* és köv. lapjain. A sumir művészeti alkotások méltatását adja, természetesen még nem kimerítő formában *G. Perrot és Ch. Chipiez: Histoire de l'art dans l'antiquité Vol. I—V. (Paris, 1882.)* című műnek a *Vol. II. Chaldée et Assyrie 1884.* részében. Sumir műemlékek első tudományos feldolgozásával és kulturtörténeti problémák megoldásához való felhasználásával *E. Meyer*nél találkozunk, a ki *Sumerier und Semiten in Babylonien (Abhandlungen der kgl. preuss. Akademie der Wissenschaften Berlin, 1906.)* cz. művében az eddig publikált anyag mellett még a berlini Altes Museum fehasználatlan műemlékeit is értékelni tudta. Az ő nyomán halad tovább *L. W. King: A history of Sumer and Akkad. (London, 1910.)* cz. munkája 40—52. lapján, de Meyerrel épp ellenkező eredményekre jut.

A sumir nép története ismét s mind inkább felhívja magára a tudományos kutatás figyelmét. *H. Radau* 1900-ban már gazdag anyag alapján vállalkozhatott *Early Babylonian History down to the end of the 4-th dynasty of Ur. (New-York.)* cz. munkája megírására, a mióta pedig *Thureau-Dangin*-nak a sumir és akkad királyokról szóló szövegpublikációja megjelent, azóta a sumir történet tömkelegében az idői távolsághoz képest — mondhatni — éppen jól vagyunk tájékozva. *Meyer: Die Geschichte des Altertums* idézett része már e bővített anyag felhasználásával készült és idézett művében *King* is értékesíteni tudta még a Meyer története óta köztudomásúvá vált legfrissebb adatokat is. Legeslegújabbban pedig megjelent már a sumir történet köréből merített első monografia is *Ch. G. Janneau-tól: Une dynastie chaldéenne. Les rois d'Ur (Paris, 1911.)* címmel, 61 lapon tárgyalva és feliratokkal igazolva az uri királyok tetteit.

Ennyiben foglalható össze a sumir vonatkozású forrásanyag irodalma.

(Kolozsvár.)

Dr. Varga Zsigmond.

A Heltai-nyomda alapításáról.

A kolozsvári Heltai-nyomda alapítását úgy adják elő, hogy Heltai Gáspár társul maga mellé vevén Hoffgref Györgyöt, 1549-ben vagy 1550-ben nyomdát rendezett be az Óvárba vivő keskeny utca jobb sarkán levő házában. A nyomdának 1550-ben már több kiadványa van: Heltai kisebbik kátéja, Agendája, Bucer és Brenz úrvacsorai hitvallása és a váradi regestrom; legelsőnek alighanem a kis káté jelent meg.¹

Mindazok figyelmét, a kik a Heltai-nyomda sorsával foglalkoztak, elkerülte annak a körülménynek a fontossága, hogy a „Ritus explorandae veritatis“ kolofonjában: *Impressum Colosuarini per G. H. Anno salutis humanae. 1550. — nem Heltai Gáspár nevének, hanem Hoffgref György nevének kezdőbetűi* vannak meg, mert G. H. nem Gasparus Heltus, hanem Georgius Hoffgrefius v. Hoffgravius. Ezt bizonyítani alig kell. Gáspár latinul Casparus és ha előfordulhat is Gasparus alakban, itt semmiesetre sem állunk ezzel az esettel szemben, mert Heltai keresztnévét latinul mindig, kivétel nélkül Casparusnak írja s ha rövidíti, C-vel rövidíti.² A Ritus tehát Hoffgref nyomtatása és a kolozsvári nyomdának legelső terméke. Előszava május 14-ikén kelt.

Ebből következtetve még sem lehet kereken azt állítani, hogy a kolozsvári nyomdát nem Heltai, hanem Hoffgref alapította. Az az ismeretes körülmény, hogy Heltai több társával együtt már 1545 legelején, de talán már 1544-ben hozzákezd a biblia fordításához,³ mutatja, hogy

¹ Szabó K: R. M. K. I. k. 22. sz. — Toldy István: Visszatekintés a nyomdászat 400 éves történetére Magyarországon (A m. t. Ak. Évk. XIV. k. Budapest 1873. II. drb.) 57. l. — Ballagi: A m. nyomd. tört. fejlődése (Bpest, 1878.) 40.—41. l. — Ferenczi Z.: A kolozsvári nyomd. tört. (Kolozsvár, 1896.) 7—8. l. — Rupp K.: Tanulmányok... (Bpest, 1898.) 95. l. — Borbély I.: Heltai G. (Bpest, 1907.) 13. l. — Lakos: H. G. reformátor... (Bpest, 1813.) 6. l. stb. — V. ö. még Heltai háza helyéről: A(ndreas) Th(orwächter): Von den alten Buchdruckereyen der sozin. Glaubensverw. oder sog. Unitarier in Siebenb. (Siebenb. Quartalschrift IV. 1795) 279—280. l. — Jakab Elek: Kolozsvár története II. k. (Pest, 1888.) 229. l.

² 1544-ben az eperjesiekhez írt levelén (Jakab: Oklevéltár Kolozsvár történetéhez II. k. 7. l.); az 1550-ben megjelent Bucer-Brenz-féle hitvallás egy példányán saját kezeírásával (R. M. K. II. k. 46. sz.); nyomdája latin kladásainak kolofonjában; a *Confessio de Mediatore* című munkája czimlapján; Wittenberg, 1555.

³ Haner: *Historia eccl. Transs...* (Francof. et Lipsiae, 1694.) 210. l. — Fekete Mihály: A kolozsvári ev. ref. főtanoda története (az 1874/5. évről szóló Értesítő) 3—6. l.

a fejlett nyomdászattal bíró Wittenbergből 1544 tavaszán¹ hazatérve, Heltaiban már meg volt az az elhatározás, hogy majd könyveket ad ki. Az a tény pedig, hogy még ugyanazon 1550. évben, a kis káténak és a Bucer-Brenz-féle úrvacsorai hitvallásnak nyomtatásakor a nyomda már Heltaiei és Hoffgrefé,² lehetetlennek mutatja azt, hogy a nyomdát Hoffgref Heltaitól függetlenül alapította és állította.

Alighanem úgy kell elképzelnünk a nyomda alapítását, hogy a felszerelési költségeket legnagyobbbrészt Hoffgref adta, Heltai pedig kevésbé járult a költségekhez s Hoffgref társává inkább csak azon a réven lett, hogy mint a város plébánosa és az iskola felügyelője nagytekintélyű reformátorként, az egyház és az iskola szolgálatjára működő nyomda termékeinek kelendőségéről, elterjedéséről gondoskodhatott és előkelő urak pártfogását is megszerezte; meg talán azon a réven is, hogy lakóházában a nyomdának helyiséget adott.³ Nem minden alap nélkül engedünk így nagyobb szerepet Hoffgrefnek a nyomda alapításában. Feltétlenül jómódú ember volt. Kivoltáról némi fogalmat ad az az eddigelé kihasználatlan adat, mely a közel egykorú Massa Simon (élt 1536—1605) krónikás feljegyzései között van: az 1549 január 23-ikán meghalt Honter Jánosnak epitáfiuma „*in gratiam Clarissimi Amici, Georgii Hoffgravii, a Gasparo Bunschio, Poeta Laureato, conscriptum*“.⁴ Ez az a sírvers, mit Schesaeus is közöl a *Ruinae Pannonicae*ben.⁵ Hoffgref tehát Honternek barátja, művelt és bizonyosan pénzes ember volt, a kinek módjában volt, hogy az oly gazdagon felszerelt kolozsvári nyomda alapítási költségeit fedezze. Hogy legnagyobbbrészt ő adta a költségeket, még valószínűbbé teszi az a körülmény, hogy a két társ összeveszése után, 1552 után a nyomda nem egészen egy évig egyedül Heltaiei volt, aztán hat évig Hoffgref kezén maradt. Alighanem pör útján intéződött el így a nyomda ügye. Heltai a maga jószántából nem engedte volna át Hoffgrefnek a nyomdát, kivált miután már, ha csak rövid ideig is —, már egymaga bírta. Mikor már összeveszett Hoffgrefrel s a nyomdát egymaga vezette, 1553-ban jelent meg nagyobbik kátéja és

¹ 1544 februárjában hal meg az előtte volt kolozsvári pap, Adrianus doktor (Jakab: Kolozsvár tört. II. 21—24., 29—30., 34. l.); 1544 augusztusában Heltai már kolozsvári papként ír egy levelet Eperjes városához. (Jakab: Oklevéltár II. k. 5—7. l.)

² A kolofonok szerint.

³ Ez nem egészen bizonyos. Nem bizonyos az, hogy már eleinte is Heltai házában volt a nyomda. V. ö. Kanyaró: Kolozsvári főiskolánk... (Keresztény Magvető XXXI. 1896.) 287. l. — Ugyancsak a nyomda helyéről ld. még: Gróf Kemény József levele Kenderesi Ferenczhez — jegyzésekkel. (Tud. Gyűjt. XIII. 1829. VII. k. Pest.) 108. l.

⁴ Trausch: Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum... I. k. (Brassó, 1847.) 56. l. — Quellen zur Gesch. d. St. Kronstadt. IV. k. Chroniken... I. k. (Brassó, 1903.) 79. l.

⁵ Éder: Scriptorum rerum Transsylvanicarum I. (Szében. 1797.) 51. l.

ennek ajánlásában bejelenti, hogy még több munkát szándékozik kiadni. (A 7. a. lapon.) És ha mégis, 1553 végén a nyomda már egyedül Hoffgrefé, ezt csak úgy magyarázhatjuk, hogy bírói vagy tanácsi végzés kényszerítette Heltait a nyomda átadására. A mi megerősíti azt a valószínűséget, hogy a költségeket főképpen Hoffgref viselte. Ha elfogadjuk, hogy a nyomda helyisége már ekkor Heltai házában volt, akkor ez magyarázza meg, miért maradt az összeveszés után egy ideig, a pör eldőléséig, Heltai kezén a felszerelés.

Hoffgref 1549-ben, Honter halála után kerülhetett Kolozsvárra, a hol Heltai Gáspárral tervelgette egy nyomda alapítását s még azon esztendőben, vagy 1550-ben fel is állította a nyomdát. Ehhez meg kellett szereznie Martinuzzi engedélyét. Megszerezte azzal, hogy Martinuzzinak is rendelkezésére bocsájtotta a nyomdát. Ismeretes dolog, hogy Martinuzzi volt az, a ki a különösen lekötött helyzetű, az államhatalomtól leginkább függő Kolozsvárban az állami és királyi hatalom erejét, meg a maga helytartói és kincstárnoki hatalmát a reformáció akadályozására és visszaszorítására felhasználta, a míg csak tehette; maga ellenőrizte és büntette a reformációs mozgalmakat, kísérleteket. Az ő engedélyét ekkor még meg kellett szerezni. Hoffgref ezért adta ki az ő kívánságára a Rítust — *májusban*. Ezután a reformáció elterjedésére igen kedvező politikai viszonyok állanak be. Egészen az országnak 1551 július 26-ikán történt átadásáig¹ Martinuzzi hatalma ugyan emelkedőben van, de éppen a németekkel való szövetség megkötéséért, a mi ellen Erdélyen belül is, kívül is jelentékeny erők működtek — kénytelen vallási türelmet vinni a politikába. Mennél közelebb hozta Erdélyt ahhoz, hogy a katolikus Ferdinánd országává legyen, annál kevésbbé szoríthatta vissza azokat a reformációs mozgalmakat, melyek az önálló Erdély híveinek, Izabella udvarába tartozó főuraknak csak annál szívesebb és készségesebb támogatásával, az ő védelmük alatt, avagy magának katolikus Izabellának engedélyével fejlődtek. Ezért, meg annak a hatása alatt, hogy a németországi protestánsok ekkor újra erőre kapnak, az erdélyi rendek 1550 *június 23-ikán* olyan vallásügyi törvényt hozhattak, a mely megengedi a lutheránus vallás gyakorlását.² Ez a türelmes vallási végzés tette lehetővé, hogy a kolozsvári nyomda nyilvánvalóan a reformáció szolgálatába lépjen, hogy Heltai Hoffgref társává lehessen — nyilvánosan is.

Az a régi probléma, hogyan nyomathatta Martinuzzi a *Rítust* annál a Heltainál, kit még egy-két évvel előbb reformátori munkájáért üldözött,

¹ Erd. Orsz. Eml. I. k. 292. és 344. l.

² Ennek a törvénynek a szövege nincsen meg, megvolta későbbi végzésekből bizonyos. Sokáig nem vették észre az Erd. Orsz. Eml. jegyzetei között: I. 259., 469., 539., 540. l. Pokoly említi először; Az erd. ref. egyh. tört. I. k. (Bpest, 1904.) 72—73. l.

megszűnik problémának lenni, egyszerűen azért, mert a *Ritust* nem Heltai nyomatta, előszavát nem Heltai írta. Valóban elképzelhetetlen, hogy ebben az előszóban Heltai ír oly tisztelettel Martinuzziról, a kit 1544-ben sátánnak mond,¹ a ki akadályozza reformátori munkásságát, a kit engesztelhetetlenül gyűlöl egész életében. Aligha egy ember nevezi Martinuzzit „igen tisztelendő urnak“ és „álnok kankó kéncstartó barátak“.²

(Budapest.)

Czóbel Ernő.

¹ Jakab: Oklevéltár Kolozsvár történetéhez II. k. 6–7. l. — V. ö. Jakab Kolozsvár története II. k. 34. l.

² Heltai meséinek Imre Lajos-féle kiadásában (Bpest, 1897.) 40. l. XII. mese.

Debreczeni Márton ifjúkori levelei.

A kióvi csata jeles szerzőjének élete egészében még nem áll teljes világításban az irodalomtörténet vizsgálója előtt. Gr. Mikó Imre, Fülöp Áron, Gyarmathy Zsigáné, Versényi György, Kohlman Dezső s Széchy Károly elkes munkássága s gondos utánjárása sem tudta minden részletét felderíteni. Sőt Gyarmathy Zsigáné adatai nem egyszer az élő hagyomány és szerető visszaemlékezés rózsás ködével vonják be, olykor a való rovására.

Nem lesz tán érdektelen azért, ha Debreczeni ifjúságának épen abból a korából közlünk itt néhány levelet, mely a vizsgáló előtt éppen a legérdekesebb, t. i. költői hajlamainak nyilatkozása¹ s pályaválasztása² idejéből. E levelek tanúsága szerint tehát Debreczeni Márton 1820—1823-ben egy Magyarköblösön lakó család gyermekeinek volt a többek között tanítója s gondozója. A levelek azonban nem nevezik meg a kegyes patrónust.

Egyetlen útbaigazító nyomra az 1822 márczius 16-án kelt és Sándor napot köszöntő levél igazíthat, hogy patrónusát Sándornak hívták. E nyom azután elvezet Rettegi Sándorhoz, kinek felesége pedig Szentmarjay Julia volt. Ifj. Biás István,³ ki e leveleket megmentette, erősített meg abban, hogy Debreczeni patrónusa rettegi Rettegi Sándor. A régi nemesi ház ősi tisztességével, benső nemességével domborodik ki e levelekből Rettegi Sándor uram háza. A házi tanító és a család között valami közvetlen, meglepően kedves, bizalmas élet volt s ennek áldó hatása elkísérte Debreczenit a moldvai Jakobinába, hova bányászgyakorlatra ment s vele maradt Selmecezen a sanyarú diák évek alatt is. Annyira benső volt e kapocs, hogy a kolozsvári kollégiumból távozó Debreczeni, öccsét, Ferenczet, kit később szerető gonddal ő neveltetett, most patrónusa kegyes jóindulatába ajánlotta.

Maguk a levelek azonban leginkább írójukat ajánlják. Azt az egyenes, nyílt, becsületes embert mutatják, a milyen volt Debreczeni Márton teljes életében. Együttal tisztos fényt derítnek a Rettegi-házra is.

¹ 1819-ben kezdi anekreoni dalait írni. Széchy Károly : Debreczeni Márton költői művei 33. l.

² Az 1822/23. iskolai évben még theológiát hallgat a kolozsvári ref. kollégiumban. Ez évben Deés-Aknára kerül legatíóba s itt kap kedvet a bányászatra. Hihetőleg a 11. levél legatíóra való célzása e kirándulását jelzi ; Széchy id. m. 60. l.

³ A levelek átadásáért és szives közléséért fogadja e helyütt is köszönetemet

1.

Tekintetes Ur! Kegyes Patronus Uram!

Mi mindnyájan frissen vagyunk. A' Jóskáról való hír igaz volt, hanem azoltától fogva, miolta meg' fenytettem jól viseli magát, az afféle veszedelmes csintalanságoknak békét hagyott. A' küldötteket alázatos köszönetünk mellett vettük.

Semmi nevezetes ujságot nem tudok; de mégis éppen az estve halottam, hogy az Europai minden Potentatorok, kik személyesen, kik követtyeik által Bétsbe vagynak. Szennyesek mennek: 1. Sándorkának egy pár változója. 2. 1 Seb keszkenyője. 3. Aequé. 4. Két kendő, egy tángyér törlő. 5. Nékem egy pár változóm 's két fejer Leiblim. A' Szolgának egy pár változója.

Ezek után vagyok a' Tekintetes Urnak, Kolosvárt 1820 25^a Novemb.

alázatos szolgálja

Debretzeni Márton mp.

P. Sándorka éppen most mondá, hogy szeretné, ha többet curálhatna, még egy-két krajtzárjok ugyan van, de azt hamar magához veszi a collegium előtt áruló kofa Perceptor.

2.

Tekintetes Ur! Kegyes Patronus Uram!

Alázatos köszönet a' Tks Urnak, hogy Juvon meg érkezett a küldött portékákkal. Mi Borbára napját pénzen vett kenyérral innepeltük, de még is vígan, 's kívántuk, és kívánnjuk, hogy a Tks Asszony neve napját sokszor és megelégedve érhesse el!! — 12-ik Decemb. ki mehetünk, ha bé jönnek utánnunk a mely is szeredához egy hét fog lenni. A holnapunk kitölt, a gazda aszszonynak ismét pénz kell, melyre nézve ha a környül állások engedik ne sajnáljon a Tks Ur vagy 5 Rft küldeni számára. Szennyesek ezek mennek: 1. A fiuknak egy-egy pár változójuk 'seb keszkenyőjökkel együtt. 2. Tángyér törlő, kendő. 3. Nekem egy pár változóm. 4. A szolgának inge, gatyája, kendője.

Ezek után a Tks Asszonyok kezeit tsokolván vagyok a' Tks Urnak

Kolosvárt, 1820 4^a Decembr.

alázatos szolgálja

Debretzeni Márton mp.

3.

Tekintetes Ur! Kegyes Patronus Uram!

ÉN csizmát még csütörtökön vettem 6 Rft és 10 xron a' miért háznál 9 Rft kértek. A bitsköt is végre el készítvén a' kés csináló már most küldöm. Utánnunk Oktober tizedikére bé lehet küldeni, és így kedden estvére vagy szeredán reggelre hogy még szeredán estvére haza mehessünk.

A' gazdasszony allegál hogy rostált és¹ buzát méltóztatnak néki küldeni, külömben ceptiot formál, 's el nem veszi. A' Tks Asszonyok kezeit a' fiukkal együtt tsokolván vagyok a' Tekintetes Urnak

Kolosvárt, 1821 2^a 8-bris

alázatos szolgálja

Debretzeni Márton mp.

¹ Kiszakadva.

4.

A küldött pénzt vettem, és a commissio szerént küldök belőlle 3 font gyertyát, és egy font nádmézet, a többi a gazdasszonynak és holmi apró szükségekre maradván. Nagyon fájlaljuk a Tks Asszony rosszullete mindig tartását, 's ha az ohajtások valamit tehetnének a' végzések előtt, úgy szivünkől ohajtanok jobban létét!! Csokoljuk a Tks Asszonyok kezeit.... maradok a Tekintetes Urnak

Kolosvárt, 1822 4^a Martý

alázatos szolgálja
Debretzeni Márton mp.

5.

Nem oly hathatóságok egy halandonak is ohajtásai, hogy azok a' jövendő titkainak setét fátyolait széllyel vethessék 's a' legforrobb sziv kérései se tudják a' meg kérhetetlen sors intézeteit meg változtatni, vagy meg semmisíteni: de bár így legyen is ez, — még sem tilthatja meg ez a' realitasok láthatarán tul eső képzet a háládatost, hogy magát, ha nem egyébütt legalább a' képzetek országába is.. meg ne nyugtassa. És ezzel a' gondolattal kívánom én is a' Tks Urnak hogy neve napját sokszor érhesse, de boldogabbul mint most, azaz: kedvesseinek jobban létével és boldogságával. — Éllyen a meg elégedés, és öröm karjai közt sokáig, melyet majd gyermekeibe való öröme is tetézzon.

Szeredához egy hét vacatiót fognak adni, és így keddhez egy hét estvére bé lehet küldeni. — A' Tks Asszony jobban létén mindnyájan szivünkől örvendünk. Vagyok a Tks Urnak

Kolosv. 1822 16-ik Martý

alázatos szolgálja
Debretzeni Márton mp.

6.

A' mit reám bizott volt, imé el készülve küldöm ezen levélbe zárva. Ha némely helyeken tettzenék a' Tks Urnak változtatni, tehet hozzá, vehet el belőlle, hogy annál jobb legyen. Hoszszabbat nem irtam, mert ezzel csak a' le írása terhelődött volna; de ha ez is igen hosszú találna lenni, könnyen meg lehet kurtítani.

Harmad fél sing anginátot vettem és küldöm. — A Juon itt mulatásának oka volt a' boltoknak egész napi bézárt voltak, és a kocsis keresés, a' milyen lehet ugyan kapni eleget, de itt meg tett alku nélkül egy válal kozik a' Köblörsre való menetelre. A Tks Asszonynak kezeit a fiukkal együtt csokolván maradok a Tekintetes Urnak

Kolosvárt 1822 9-ik Juný

alázatos szolgálja
Debretzeni Márton mp.

7.

Mintha a' Don Quixot babonás ördöge munkálkodnék ki menetelünk ideje körül! Örökké olyankor adja elő magát egy halálos környül állás mely a' ki menetelt az én részemről akadályoztatja. Erdélynek már egy-néhány tiz esztendőök olta szeretett védelme, és oszlopa, a' hazafiaknak

derék pártfogyója, a' derék Hazafi G. Bánffi György Ur ö Exc. és az okos kormányozó benne 5^a Julý reggel 5 órakor örökös bucsut vett az Erdélyi kormány széktől, familiájától, a' hazától, és az egész Cosmopolitisch világtól. Az el temetése 8-a Julý lesz, — lelkiért való mise 9-a v. 10-a bizonyosan még nem tudhatom. Csak ugyan azon kívül is, hogy mint musikus a' halotti tisztelet homagiumát meg tehetem a' haza egy ilyen érdemes, de már el hunyt feje iránt egy ilyen temetést nem minden esztendőbe lehet látni, s ha szinte meg sem is tiltotta volna a R. Professor a' ki menetelt azoknak, a' kiket benn ért a' G. halála, a' láthatás vágyódása megérdemelné a' benn maradást: azomba a' Commissioikat ma el nem igazíthatom bé lévén zárva a bótok, melyre nézt nekem Csütörtökig itt kell maradnom de necesse. A gyermekek szerencsés haza érkezését ohajtva, 's a' Tks Aszszony kezeit csokolva maradok a Tks Urnak

Kolosv. 1822 7-a Julý

alázatos szolgálja
Debreczeni Márton mp.

8.

Minekutánna a' buzának vékája el költ per 1 Rf és 43 xronon, kezemhez vettem 42 Rf és 55 xr summa pénzt, melyből a commissio szerént ezeket vásároltam:

1 ^a A Tks Ur csizmája patkoltatással	---	---	7 Rf 12 xr
2 ^a Négy sing posztó per 1 Rf 50 xr	---	---	7 Rf 20 xr
3 ^a Egy kupa riskása	---	---	1 Rf — xr
4 ^a Egy kupa semle kása	---	---	— Rf 24 xr
5 ^a A' Tks Aszszony csizmája patkoltatással	5 Rf	12 xr	
6 ^a A fűszerekre küldött 24 xrhoz pótlasul	— Rf	6 xr	
7 ^a Juonnak által adtam a' Szakáts csizmájára	3 Rf	— xr	
7 ^a Ugyan neki a' szolgálójára	---	---	3 Rf 50 xr
8 ^a Hat sing fekete sinorra	---	---	— Rf 18 xr
9 ^a Kávéra, és annyi nádmézre	---	---	2 Rf 30 xr

Summa: 30 Rf 52 xr

A költség summáját az egészből ki vonván — marad 12 Rf 3 xr melyből Juon még ki vett 30 xrt tehát a maradék 11 Rf és 33 xr. Ebből még a gyermekek számára szükséges két Cellariusra, és egy Chrestomathiaira itt marad 3 Rf, mert a' bé jövetelünkkor kölcségre adott 1 Rf és a sapkából meg maradt 30 xr Classisbeli Conferatira, papirosra és gyertyára szinte mind el fogyott.

A gyermekeknek hat-hat xrt adtam: és így¹ megyen vissza a Tks Ur kezébe 8 Rf és 15 xr. Továbbá: hogy Secretarius Bethleni Urtól választ nem küldöttem nem a' feledékenység az oka, hanem az hogy ő falun volt akkor, valamint most is, 's bé se fog jönni még egy hét előtt, tehát addig választ nem küldhetek tőlle. A Tks Aszszony kezeit a fiukkal együtt csokolván vagyok a' Tekintetes Urnak

Kolosv. 1822. 12-a 9-br.

alázatos szolgálja
Debreczeni Márton mp

¹ a mi áthúzza.

9.

A' Pisti sántasága csak annyiból eredett, hogy a' gágon jázodozva Samuka által véletlenül meg taszított, és a' mint el esett térdét meg ütötte a padimentomba, tulajdon Samukának elő beszélése szerént. Egy elsőbe meg ütöztem rajta, látván hogy lábával egyenesbe lép, de mindjárt egy két proba után örömmel tapasztaltam lába könnyen hajlóságát, csak hogy az neki akkor egy kis fájdalmat okozott. El mentem vele Ferenczihez, a' ki lábát meg nézvén semmi veszedelmest abba nem látott, sőt minden orvoslás nélkül meg gyógyulónak mondotta; csak ugyan praescribáltattam vele valami kenőt, melyet meg csináltatván, még most is kenem olykor olykor vele a' lábát, noha már tökéletesen meg gyógyultnak láttzik és meg is van gyógyulva.

A' mi a Samuka szeme meg kékülését illeti, bizonyosan nem tudom a' Praeceptor ütéséből eredett é vagy nem, mert leg alább előttem olyan gorombául nem bánt vele; most ugyan a szemének nincs semmi baja. Annyi igaz hogy a' gyakori, ha szinte nem is kegyetlen verések által anyyira induralta a' fiut, hogy privata idején minden ütés nélkül is többnyire sir, mely a' nevelésbe nagyon el hibázott pont, — valamint az hogy a' gyermekekkel gyermeki játékokba elegyedik a' Tanító, azoknak excedál, a' kik Confidentiát vévén vissza excedálnak. A' bizodalmas Confidentia, az auctoritas meg tartásával a' leghasznosabb eszköz a' jó nevelésre, de a' határon túl a' legártalmasabb. Én ugyan senki szerencséje fel forgatásába sem igyekezem, nem is örvendek rajta; azon kívül nem is szeretném magamat senki előtt Crisisbe hozni azért; de az Atyai szeretet, és kötelesség szentsége iránt való tisztelet mindég nagyobb bennem, minden mások iránt valóknál. A' sok gyermek még meg van és egyet kivéve mind itt hál. Ezek nagyon ártalmas befolyással vagynak éjjel az egészségre, nappal a' gyermekek tanulására nézve.

Végre kaptam S. Bethleni Urtól választ, a' melyet most küldök. Ő ugyan Sigmondnak keresztelte a' Tekintetes Urat a' tituluson, de nálunk nem jár a' bérmlás.

A' hátra lévő kenyerek száma a' gazdaasszonynál csak hat vagy hét, innen cákulálhat a' Tekintetes Ur meddig érjük meg, el fogyván naponként egy, 's néha többetske is.

A' bor, tudakozódásom után, alkalmasint el megy 1 Rf és 40 xrokon. Ha könnyű szerrel meg eshetnék, ne sajnáljon a' Tks Ur egy kevés kostolót küldeni egy kisi korsóba vagy kulacsba. Ezek után a' Tekintetes Asszony kezeit a' fiukkal együtt csokolván vagyok a' Tekintetes Urnak

Kolosvár, 1822. 28^a 9-bris.

alázatos szolgálja

Debreczeni Márton mp.

P. Minthogy a' Bikát el nem adhatta Juon, az erogatiok fenn akadtak.

10.

Bethleni Ur csak szóval annyit válaszol, hogy x-br. 15-én egy részére exequalandó summából fogja ki fizetni az interest. Ő azt mondotta, hogy 1813-ig ki van fizetve az interes, de midőn azt feleltem volna, hogy arról tehát Quietantiájának is kell lenni, azt mondá hogy valami kis írása tán Apor Ferencz Urtól vagyon, de a' Tekintetes Urnál is lenni kell valami

jegyzésnek rolla. De még ennyiből nem hiszem hogy solválhassa magát a' praetendált idő alol. En az 1811-ik eszt. Martiusba költ *patens* 13. és 14-ik pontjaiból és az ezekhez ragasztott Scálából fel Calculaltam mennyi az interes : a' tőke pénz közép mértéke az interesre nézve 139 Mf. $46\frac{9}{11}$ xr, melynek interesse 22 esztendők alatt 183 Mf. és 45 xr, mert az interes a változó Scala szerént fizetődik, noha a tőkepénz bé fizetése csak az akkori Scála szerént lehet, mely is 1800-ba Septemberbe 115 volt, vagyis annyi bänkőért adtak 100 pengót. A' mig a' jövő expressustól bővebben tudósítna a' Tekintetes Ur a' Contractus, és Alba Thekámba zárva itt maradhatnak.

A' kenyérrel szükön érvük meg a' jövő csötörtökig, mert még Juon vissza sem indult, 's másfél már el is fogyott. December 14-én fognak Vacatiot adni.

A' Tekintetes Asszony kezeit a' fiukkal együtt csokolván vagyok a' Tekintetes Urnak

Kolosv. 1822. 5-ik xbr.

alázatos szolgálja
Debreczeni Márton mp.

11.

A' gazdaasszonynak a' mult holnapra competált 9 Rfkat a' gabona árából ki vettem, a' jelen valóért el vár. A' gyermekek mennek, — vajha fris egészségbe tisztelhetnék szerencsés megérkezésekkel hív szüleiket! Én ki menetelem felől bizonyost nem irhatok, mert az a' Legatio fogás határozza meg. Vacatiói itt maradásom profitja ugyan több leszsz mint akár-melyik Kolosvári kollégyomhoz tartozó legatio jövedelme; de még is ha valami jó legatiót foghatok, ki megyek, külömben meg maradok a' Kolosvári Ecclesiánál, s' ezzel is szaporodik a' profit: — mely esetbe reméllem hogy a' Tks Ur jó szive nem fog reám meg nehezteni, mivel ha ki mennék is 2—3 nap alig ülhetnék ott, a' legatioba való menetel miatt, mert jóba meszszébb kell menni. Egyéb aránt a' környül állások szerént vagy Jósiekkal ki megyek, vagy általok bizonyoson fogom tudósítani a' Tks Urat.

Secretarius Bethleni Urnál ma is voltam, de mint a' minap most is x-br. 15-ére biztat. A' mi a' 130 fr. Capitalis irását illeti, nem calami errorból esett; mert ez nem azt teszi hogy az 1800-ik esztendőbeli Septemberi scala szerént 300 banko, 130 ezüstöt tett volna, hanem az hogy az interesezésre nézve a' 130 forint a' Capitalis: tudni illik: az interest a' Tőkepénz után minden esztendőbe nem annak az esztendőnek Scalája szerént kell fizetni, a' melybe a' Capitalis ki adatott, hanem annak Scalája szerént, a' melybe az interes fizetődik, és így a' 130 frt csak az 1800-tól fogva 1822-ig való Septemberi Scalák reductiojának közép mértéke, mert a' pénz Septemberbe adodott ki, 's következképpen ezen holnap Scalája szerént. A' tőkepénzt akármelyik időbe akarná fel venni a' Tkts Ur mindég azon esztendő Scalája szerént veheti fel a' melyikbe ki adodott, és így minthogy 1800-ba Septemberbe a' Scála 115 volt 300 forintért ma is $260\text{ f }43\frac{55}{115}\text{ xr}$ a' tőkepénz de ezüstbe é vagy bänkoba? itt a' bökkenő. Az 1811-be Martiusba költ *patens* tenora szerént 300 f. Anticipations-Scheinnal ki lehet fizetni 1800-ba kiadott 300 f. bänköt és itt az előbbi reductio is el enyészik; s minthogy ujjabb *patens* még nincs minden

kétség másoktól való tudakozódásom után is az 1811-iki patens tenorába oszlik el: azaz: ma is ki lehet 1800-beli 300 bánkot, mai 300 bánkóval fizetni, míg egy újabb patens, mely most munkába vagyon, más határozást nem tesz. Egyéb aránt Bethleni Ur előtt az interesező 130 f. Capitalisról semmit se szollottam még, — de nem is szollok, mivel minden esztendőről Continuo 300 fról ígéré az intert, de ezt bánkoba vegyem é vagy ezüstbe? Ó persze bánkoba fogja adni, 's van is jussa reá az 1811-ki patens szerént. Erről még egy kis tudósítását instálom a' Tks Urnak a' Jósiek után jövő alkalmatosságról. A' Tks Asszony kezeit csokolva maradok a Tekintetes Urnak

Kolosvár, 1822. 12-a xbr.

alázatos szolgálja

Debreczeni Márton mp.

12.

Mi hálá Istennek mindnyájan frissen vagyunk. Kenyerünk van, 's még fog lenni péntekig. A' gazda asszonytól szűkőn hiszem hogy kapjunk liszt nélkül, de nem is igen szeretném, mert ezen esethe tetszésétől függő (!) nagyságú és jóságú kenyereket adna. Tekintetes Thot Pál Urékról in actu semmit sem tudok. Samuka nincs benn. A Tekintetes Asszony kezeit a fiukkal együtt csokolván alázatos tiszteletem mellett vagyok a' Tekintetes Urnak

Kolosvárt 1823 23^a Februar.

alázatos szolgálja

Debreczeni Márton mp.

13.

A' küldöttkeket alázatos köszönettel vettük. Küldünk egy szennyes abroszt 's két font gyertyát. Pistinek a' csizmája rossz lévén mást vettem, sapkát is fogok venni holnap. Az Examenek már nemsokára kezdődni fognak, mikor? még bizonyosan nints meg határozva; reméllem, hogy a' gyermekekbe meg elégedést találhatok a' megpróbáltatás idején. A' Tekintetes Asszonyt alázatosan tisztelve és kezeit csokolva vagyok a' Tekintetes Urnak

Kolozsvárt, 1823. 18^a Juny.

alázatos szolgálja

Debreczeni Márton mp.

14.

A' küldöttkeket alázatos köszönettel vettük, különösen én, a' ki illendően meg nem hálálhatom a' Tks Asszonyoknak irántam sok izbe és most is kimutatott kegyes jó szívűségét. Fogadja el érte egy háládatos érzésből származott köszönetemet, nem a' hízkelés szavaival teszem én ezt hanem önnön meggyőződésemmek édes képzetébe, melyet tulajdon tapasztalásom lételesített, 's ha szeretett gyermekei körül való fáradozásom által legkevésbé is ki mutathattam hálámat úgy én boldog vagyok magamra nézve mások által is.

A' gyermekek után bé lehet küldeni. Julius 7-ik napjának estvéjére, hogy 8-ikán azaz kedden ki mehessenek. Hogy a' Tks Asszony ágynevelővel is kíván rajtam segíteni ez reménységem felett való jóság és nagy gondtól ment meg engemet. Sokat nem vihetek, de szükségem felett is való, hanem

csak 2 vagy 3 lepedő, a' paplan, és egy párna. Ezeknek a' Tks Aszszonytól való meg nyérése irántam mutatott jóságainak summázása.

A' szennyeseimet éppen a' Todor meg érkezése előtt adám által egy mosónénak ezért tehát ki nem küldhetem. Alázatosan tisztelem Tks Rettegi Miklós Urat. Csokolom joltévó kezeit és alázatos tisztelettel maradok a Tekintetes Aszszonynak

Kolosvárt, 1823. 30-ik Juny

alázatos szolgálja

Debreczeni Márton mp.

Czím: Madame Madame *Juliette de Szentmarjai* avec tout le respect, et honneur a

M. Köblös.

15.

El jöve azon szempillantat, melybe nevelésem kormánnya alól kedves nevendékeimet örökre ki bocsátom. Oh milyen fájdalmas érzéssel cselekszem én ezt, mert szerettem őket mint testvérimet, — mert ezáltal egy olyan háznak jó szívű lakossaitól válok meg, a' kik négy esztendőök alatt szülei pártfogással szerettek, s a' kik közt a békesség csendes kebelébe, talán egész életemnek legboldogabb óráit töltöttem. Oh ha azt a' megelégedéést találhatom én fel a' kétszínű világ örvényes tengerén is valamely csendes szigetbe, melyel e Tks Ur és szeretett Háza népe meg tudott ajándékozni, ugy az én boldogságom a' lehetősök közt leg tökéletesebb leszsz. Nem hízkelkedés, hanem forró szívem legtisztább érzéseinek vallomása ez. Az el fojlodott érzés nagyon keveset tud szolani; ez oka annak hogy személyes találkozás(k)or szinte szotalan váltunk el. De hiszem másként a' pusztá szavak és köszönetek alkalmatlanok és az én forró köszönetemet és háladatosságom' nagyságát ki fejezni.

Oh mint fájt nekem mikor hallottam hogy a' természeti és polgári törvények solenniter tapododnak el 's a' forgó szél által fel kapott por szem el felejtkezik sorsáról, 's arról is hogy a forgó szél hamar földhöz tudja csapni a' büszke port; és just vásárel magának az igasságot talán font(t)al aruloktól, hogy a becsületes embert meg buktathassa, 's bolond göggyének áldozatjává tegye. De hiszem ez a' világ tonussa. Az Isten őrizze meg a Tekintetes Urat ott a' hol azon törvények ezt nem tehetik, melyeknek czímje az igasság, de csak arany ocularral olvasható.

Én soha sem bántam meg, nem is fogom meg bálni sirom széllig hogy a' Tekintetes Ur szeretett gyermekeit tanítottam, ez meg nyugtatja a Tekintetes Urat meg elégedésem felől. Kedves gyermekeit által adám Horváthnak mint Syntaxistákat gradussok változtatása nélkül. Adja Isten hogy ő is olyan meg elégedéssel, és örömmel fáradozzon körülök a' milyennel én. Az Ég adja meg a' Tekintetes Urnak mindazon örömeiket a' melyeket egy hív Atya vár és reméll jól nevelt gyermekeibe, 's oltalmazza meg a' sors méltatlan csapásaitól.

Az ötsém is megyen. Ajánlom a' Tks Ur kegyes indulatjába. Ó együgyű mert szinte csak a' természet kebelébe született, de nem rosszsz fiú. A szoktatás változtat rajta. Végre ajánlom magamat is a Tks Urnak azon egyenes szívű indulatjába, a' melyel eddig viseltetett irántam, és maradok a' Tekintetes Urnak

Kolosvárt 1823 7-ik July

örökre tisztelő szolgálja

Debreczeni Márton mk.

16.

Tekintetes Aszszony!

Könnyeket hullattak szemei midőn kedves gyermekei kezem alatt kezdtek a' tudományos pálya futáshoz. Én is könnyeket hullattok most midőn őket kezem alól ki bocsátom. Oh mert kedves volt az a lánzt melyel engemet mint erkölcsi Atyát hozzájok kötött a' szent kötelesség mennyivel lehet hát kedvesebb az melyel a' Tekintetes Aszszonyt, mint természeti Anyát a' természeti vonzódás hozzájok kötötte.

Én megyek, s Isten tudja mikor lehet szerencsém személyesen tisztelni. De akár merre hordozzanak is engemet sorsom környülállásai a' Tks Aszszony jó szíve és sok jótétei mindenütt háládatos emlékeim körül fog-nak lebegni, 's ez a' háládatos emlék legyen egy záloga a' Tks Aszszony-nál, örökös adósságomnak, midőn jóságait köszönettel se tudom vissza fizetni. Az Isten őrizze meg a balsorsnak minden csapásaitól, 's adja, hogy meg elégedésének örömpohara mindég tellyes legyen.

Ajánlom kedves ötsémet azon kegyes szívűségébe, melyet irántam oly sokszor ki mutatott. Pistit, Sigutzát, Ferenczet csókolva a Tks Aszszony kezeivel együtt örökös tisztelettel maradok a Tks Aszszony-nak

Kolosvárt, 1823 7-ik Julý.

alázatos szolgája
Debreczeni Márton mk.

Czím: Madame Madame Juliette de Szentmarjai avec tout l'honneur et respect à M. Köblös.

17.

Jakobina 1823 20-a Aug.

Akár hányszor gondolok vissza a' Tks Urékra mindég egy édes el érzékenyedés futja át keblemet, 's bár mely jól légyek is itt — de még is a' honnvágy még nem alutt ki szívemből, s annyival égetőbb ez hogy azokról, a' kiknek sorsok inkább interessál semmit se hallhatok, — de mind e' mellett is reménységem felett való meg elégedést találtam itt.

Itt majd minden nap lehet ujságot látni. Görög, Török, Orosz, Kozák, Jerusalemi Sidó sat. gyakran fordulnak meg. A' Császárnak második fija Ferentz Károly 8-ik Aug. éppen itt volt Jakobinán, 's három napig mulatott. Nagyon szerette volna Erdélyben 's Magyar Országban menni vissza Bétsbe, de az Apja még oda haza meg tiltotta, azonba Staféta által is hogy a' Granitzig se merjen menni. A Tks Ur képzelheti mitsoda okból. A' Printz nagyon fillegrán munka, hoszszu, vékony suhantzár, az ábrázatja éppen olyan, mint az apjának T. Ignátz Uramnak gypsből öntött képe. Jól beszél Magyarul, 's a' Magyarokat nagyon szereti. Ugy láttzik hogy nem bigott. Hoszszasabban nem írhatok, mert egy tutszet levelet kell írnom 's az alkalmatosság mindjárt indul.

Ajánlom az Ötsémet kegyességébe, talám ha az Isten éltet még egyszer személyesen is meg köszönhetem irántam és iránta mutatott jóságait. Az Ég oltalma és áldása legyen minden hozzá tartozóin. Tisztelem mind azokat valakik felöllem jól emlékeznek. A Tks Aszszony kezeit, s a' gyermekeket csókolom, 's alázatos tisztelettel maradok a' Tekintetes Urnak

alázatos szolgája
Debreczeni Márton mk.

18.

Már esztendeje el mult, hogy tisztelt Háznépe kebelétől búcsúmat vettem, 's hogy ezen idő alatt még csak egy levelet küldöttem, talán azt gondolhatná hogy én is azon fecskefaj madarak közé tartozom, a' mellyek csak ott tisztelik énekekkel a vidék lakossait, a' hová őket a' változó esztendő legszebb része csalta, s mihelyt az ősz hidegülni kezd, el távozásokkal többé nem hangoztatják azon helyi dicséretét, melybe nem sokkal az előtt csendes nyugalommal érzettek, — de én másképpen esmerem a' Tekintetes Ur jó szívét, — tudom hogy nem kívánja, 's nem is szeretné ha mindennap el zengeném egy-egy levélbe háládatos emlékem, — tudom azt is hogy sokkal kedvesebben veszi ha olykor olykor sorsomról tudósítom, — és ezen gondolattal küldöm mostani soraimat is.

Hogy Selmeczen vagyok, már tiz holnapja. Legfőbb örömeim között számlálom hogy még eddig mindég egészséges voltam. A' levegő itt nagyon friss, — sokat hasonlít a' Kalotaszegihez. A város Dél felü részén egy igen szép kerek hegy van. Tetején egy pompás Kapolna, oldalai rakva aprokkal. A' vakon buzgó népek meszsze földről járnak ide bucsura, és olyankor három nap alatt éjjel nappal meg nem szünik az éneklés. A bucsusok karavánoként járnak, 's mindenik csoportnak a maga fa Jézussa, 's különös szokás hogy ha kettő őszve találkozik egymást meg csokoltatják. A' papoknak természet szerint nagy hasznok van, mert a' hegy oldala rakva perselyekkel. — Innen szép kinézés esik, 's magam is gyakran nézem tetejéről a' Kárpáth hegy lánczainak kedvelt hazám felé való nyulásait. A' lakosok nagyobbára Totok, és Németek. Nevek characterizálja őket, — 's ha nem írnam is lehet concludálni a' drágaságra. Huszon négy orába egyszer eszem, és egy holnapig 13 Rfért. A' költség szük volta arra kényszerít hogy a' még hátralévő két esztendei Cursust együvé vegyem, és így még 17 holnapokig leszek itt. Most két holnapig nyugalom időnk van, ez alatt a' Balaton környékét fogom őszvegyalogolni.

Ha szerencsés lehetnék a' Tekintetes Urtól vagy egy levelet kapni, a' Sándorkáék tanítója feteheti a' postára 's ezen az uton el jöhet hozzám.

Tisztelem Thoť Pál urékat, — tisztelem mindazokat, a' kiket a' Tekintetes Ur szeret. Csokolom a' Tekintetes Aszszony kezeit, csokolom az én kedves volt nevendékeimet, 's egész Házanépének a' lehetőségig való meg elégedést ohajtva maradok a' Tekintetes Urnak

Selmeczen, 1824. 4-ik Septemb.

alázatos szolgálja
Debreczeni Márton mk.

(Ujverbász.)

Szász Ferencz.

Basirius Izsák 1660-iki magyar folyamodványa.

Basirius Doktornak, Nagyságtok hű szolgájának alázatos supplicatiója Nagyságodhoz.

Kegyelmes Asszonyom,¹ az én Nagyságtokhoz való tökéletes hűségemtől viseltetvén, az angliai Királynak ő Felségének, második Károlynak (nékem kegyelmes uramnak,) ki engemet levele által maga udvarában hí, ennekelőtte egynehány napokkal írtam volt² alázatosan, hogy az én boldog emlékezetű kegyelmes uramnak testének eltakarításáig³ Nagyságtok udvarában engedjen lennem, kinek utolsó szolgálatomat is jó szível kívánám

¹ II. Rákóczy György fejedelem özvegye, Báthory Zsófia.

kitölteni. De látván, hogy Nagyságtok udvarában kevés szükség vagyon reám, mert ugyanis mi haszna vagyon ott az Doctornak, az hol semmi jót sem tanulnak, az jóra semmi gondok nincs; nem vagyok Kegyelmes Asszonyom hízkelkedő, hanem mint igaz, hű szolga, igazat akarok mondani, mert mindenkoron inkább kívánom az én uramnak s fejedelmeknek lelkének üdvösségét, hogy nem mint elmuló jó akaratját. Annak okáért az én boldog emlékezetű kegyelmes uramtul nekem rendeltetett fizetésemnek hátra maradt részének computusát, supplicatiómban Nagyságotnak alázatosan be küldöttem, Nagyságot arra rendeltetett tiszteinek ítéletek eleiben terjesztvén; melyben az én dicsőséges emlékezetű kegyelmes uramnak maga kezének írásával megerősített adományát s igireitit előadni kész vagyok; Nagyságotnak is alázatosan könyörögvén azon (mivel Nagyságotnak én idegen bujdosó lévén, hűséges, s állhatatos voltam,) hogy kegyelmességéből méltóztassék parancsolni, fizetésemet igazán adják ki; tisztességesen ereszenek el, bátorságos úti levelet is méltóztassék Nagyságot adni; melyet mindeniket Szász Sebesben, halála előtt, üdvözült kegyelmes urunk én nekem megígirt vala. Lelkem ismereti szerint is nem csak az engem visszahívó Felső királynak engedni tartozom, hanem magam, cselédimre való gond és feleségem is siettet visszamennem (úgy mint édes feleségemnek s őt gyermekimnek túlem távollétek, kitűl tízenegyzesztendeje, miolta eltávoztam, az megholt angliai királyhoz, első Károlyhoz való hűségemért, és az fiához, második Károlyhoz való engedelmisségemért; immár Isten kegyelmességéből tegnapelőtt nekem küldött levelében (melyet ifju urunkkal⁴ ő Nagyságával is közlöttem) az Méltóságos ur, Kreshi (?) gróf úr ő Nagysága illendő alkalmatosságot mutatott, melyet elmulatni véteknek tartok; mely levelében azon kér az gróf ő Nagysága, hogy siessék s vele együtt bátorságosan elmehetek Angliában, engemet úti társul megvár Vratislaviában⁵ s valamig Nagyságot kegyelmes választételét nem látom, addig nem tudok levelére választ tenni. Kegyelmes Asszonyom, gondolja meg Nagyságot izenetét, hiszem idegen országokban is azért tudok én Nagyságotnak használni s Nagyságot ügyének szolgálni, hogy itt is igaz, hű s állhatatos voltam. Kegyelmes Asszonyom, felette igen messze út innet Anglia, mind tengeren s mind szárazon, s költséget is bővebbet kíván, mint sem én túlem lehessen, dicsőséges emlékezetű üdvözült kegyelmes uramnak s az királynak ő Felsőségének tisztességeknek s méltóságoknak megmutatására kitetszenék s magamnak, ki Nagyságot[ért] mint elszegényedtem böcsületemre. Könyörgök annak okáért Nagyságotnak alázatosan, jól tudván, hogy Nagyságotdal együtt születetet legyen az kegyelmesség s könyörületesség, természetű is arra hajlandó; méltóztassék fizetésemet kegyelmességéből kiadatni; hogy Nagyságot kegyelmességeért idegen országokban is Nagyságot kegyelmességének hírért, nevét én is terjeszthessem. Az úton, vizen járónak s bujdosónak Istene áldja meg Nagyságotat.

N. K. V. V.

Hátlapján: Supplex libellus Doctoris christiani ad principem christianam. — Eredeti, idegen kéz írású; a durhami káptalani levéltárban.

(London.)

Kropf Lajos.

² E levélnek folyamodványa megvan a durhami káptalani levéltárban, kívül Basire e rájegyzésével: Anno 1660. Out of Hungary. My petition to the K[ing].

³ Az 1606 június 7-én elhalt II. Rákóczy György.

⁴ Rákóczy Zsigmond. ⁵ Breslau, Boroszló.

Gyulai Pál: Varju István. A Kisfaludy-Társaság kiadása. Budapest, Franklin-Társulat. 1912. 8-rétű, 150 lap. Ára 2 K.

Most, halála után három évvel jelent meg könyvalakban először; életében nem igen emlegette, az irodalomtörténet nem is igen tudott róla. Meglepő volt az is, hogy van; pedig régóta megvolt, éppen hatvan esztendővel ezelőtt írta. Tanítványai, a kiket a Budapesti Szemle köré gyűjtött s legjobban szeretett, Riedl Frigyes, Kozma Andor, Angyal Dávid és Haraszti Gyula, a fiatalok közül pedig a nyugatos Hatvany Lajos egy-egy megemlékezéssel parentálták el mesterüket. Riedl Frigyes füzetkájében csodálatos művészetének teljével adta miniatűr párját híres Arany János monografiájának. Adatok dolgában a leghasználhatóbb Angyal Dávidé, ki a költőnek rendszeres életrajzát írta meg és sok olyan adatot tárt fel benne, a mik a köztudatban nem éltek.

Ezek között volt *Varju István* ismertetése is, melynek címét *Beóthy Zsolt* elevenítette fel s a melyet a Kisfaludy-Társaság most könyvalakban is közrebocsátott. Mikor Gyulai ezt a művét írta, még pályája elején volt, de évtizedes írói munkásságra s már egy kis sikerre, elismerésre tekinthetett vissza. A kolozsvári diák verse, a szigorú Bajza szerkesztette Athenaeumban, Petőfi első versével egy évben jelent meg nyomtatásban. *Férj és nő* című elbeszélése 1846-ban már feltűnést keltett s három évvel utóbb írta meg egyik legjobb elbeszélését, a *Vén színészt*. Mindez már mögötte volt. A kolozsvári teológus Pestre került és Petőfi jókedvű barátjával, Pákh Alberttel együtt lapot szerkesztett, a *Szépirodalmi Lapokat*. Egy esztendő múlva, 1853-ban ez a lap is, mint az abszolutizmus idejének sok hasonló próbálkozása, megbukott és Gyulainak nem volt miből élnie. Arany Jánosnak elkeseredve írja egyik levelében: „Bizony szomorú körülmények közt vagyok s kétségbe kellene esnem, hanem nem teszem, azért sem teszem. Igaz, hogy számításaim mindig csalnak, akármibe fogok, semmi sem sikerül, jelenleg pedig a legnyomorabb körülmények közt tengek; — azonban küzdök, a míg lehet s mikor már nem lehet, azért lesz lehetetlen, mert nem fogok élni.“ Már ekkor megfordult Nagykőrösön abban a kis körben, mely az időben, Arany Jánossal és Szász Károlylyal az élén, a magyar irodalom irányítója volt. Kőrösön, Kecskeméten járva, sok témája akad. Petőfi életrajza, melyre egy darabig nem talál kiadót s egy Erdélyben játszó regénye,

mely a cenzúra zátonyán szenved hajótörést („Nincs China? — írja neki Arany — Shiras? Japán? Mexiko? Otahaiti? Miért játszotod Erdélyben?) ekkoriban születnek. „Egy hónapig ingyen dolgozni, se pénz, se posztó, nem tréfa.“ Ekkor írja Kecskeméten lejátszódó és szerényen elbeszélésnek keresztelt népregényét, Varju Istvánt is. Ez már megjelenhetett a Magyar Nép könyvében, 1854-ben, mint mondtuk.

Varju István gazduram kecskeméti civis. Gazdag, józan, takarékos magyar ember. A pénzét nem egészen tiszta úton szerezte; a becsületnek ugyan nem volt benne híjja, de egy kis árvereztetés, egy-két ember tönkrehajtása belejátszott gazdagodásába. A fiát azonban engedelmes, munkaszerető, jó embernek nevelte. Még csak tizenkilencz éves, de egymaga ellátja a gazdaságot. Apja megmaradt parasztnak; de azért úgy szeretné, hogy a fia az urizáló Szűcs József leányát vegye el.

A Szűcs-familiának ugyan nem sok a pénze, de van egy fiskális-tagja s a leányuknak jogászyerek csapja a szelet. Varju István úgy tudja, hogy az ő fiának mégis inkább odaadnák, mint ennek a léhütőnek, Ladányi Ferinek. Csak egy kis hiba van a számításban: a Miska gyereknek nem kell a leány. Ő már kiválasztotta a párját: Erdősi Erzsí a neve, szegény leány, azé az emberé, a kiről a rossz nyelvek azt rebésgetik, hogy a Varju István áldozata. A gazdag civis és az iszákos, tönkrement, elzüllött ember halálos ellensége is.

Varju István nem úgy szoktatta a fiát, hogy ellentmondást tűrne el tőle. Őt is úgy házasították meg a szülei, hogy maguk kerestek nekivaló leányt; a Miska gyerektől sem tűrné el másként. Dehát egy fából vannak faragva. A fiú sem enged ebben az egyben, inkább ott hagyja az apai házat. Varju István uram kitagadja egyetlen fiát. Éppen e miatt van nagy haragban, mikor a részeg Erdősi az ablaka alá vetődik, megátkozza s összevesznek. A felindult részeg embert megüti a guta, betegen viszik haza s leánya karjában hal meg. Mikor Varju Miska Erzsível találkozik, egymástól tudják meg, hogy egyiküknek sincs többé apja. Mindegyik a másik zsebébe dugja titokban, a mi pénze van s azzal hűséget esküdve egymásnak, elbúcsúznak. Miska megy mesterséget tanulni, Erzsí szolgálatba áll — Szűcsékhez.

Varju uram bosszúságában maga veszi el Szűcs Marcsát, a ki szívesen megy hozzá abban a reményben, hogy az öreg úgy sem viszi majd soká s akkor ő, mint gazdag özvegy, Ladányijához mehet. Az öreg csakugyan testamentumot tesz és abban Marcsa az egyetlen örököse. Megkezdődik a dinom-dánom Szűcséknél. Urát akarnak csinálni Varju Istvánból a maga pénzén; mulatáshoz szoktatják és annyira viszik, hogy csakugyan a lakodalmán megüti az öreget a szél. A szerencsétlen gutaütött embert aztán nem kímélik többé. Beszélőképességét elvesztette, még panaszkodni sem tud; csak egy lény érti meg sóhajtozásait,

intéseit, a szegény szolgálóleány, Erzsike. Varju uram lát mindent. Azt is, hogy Marcsa hogy csalja meg Ladányi Ferivel, azt is, hogy a vagyonát hogyan prédálják, azt is, hogy mindenki az ő halálát kívánja. Erzsi az, a ki még remél, a ki az öregben is a lelket tartja, hogy visszajön még a kitagadott, elűzött Miska gyerek. És Varju uram tud még cselekedni. Szűcsék távollétében felgyűjtja a házukat, hogy a testamentuma is odaégjen. Ekkor jön híre, hogy Miska — a kiről eddig az a temonda járta, hogy betyár, haramia lett (csak az Erzsi nem hitte) — hazajön.

Ladányi hozta a hírt, a ki szüleinél találkozott vele. Mert Miskát odavitte a sorsa, asztaloslegény lett, megtanulta a mesterséget, de első gazdáját — a ki lopással gyanúsította és be is záratta — otthagya és bújdosásában Váradra került. Itt egy öreg asztalosmester fogadta meg: Ladányinak, a ki azt híresztelte magáról Kecskeméten, hogy vagyonos nagyúr fia, a mostoha apja. Ide jön vissza szüleit zsarolni Ladányi Feri. Pénz kell neki, hogy még egy darabig urat játszasson, nemso-kára meghal Varju István s gazdag özvegye az övé lesz. Anyját kényszeríti, hogy lopja meg az urát s így szerezzen neki pénzt — s mire nem képes az anyai szeretet! — De Miska is hallja mindezt, a távozó Feritől visszaköveteli a lopott pénzt, visszaadja az öregeknek, a kik második szüleivé lettek s elindul haza.

De Ladányi Feri előtte megy s Szűcsékkal hirtelenében elhatározza, hogy megölik a tehetetlen öreget, mintha rablók tették volna s elhíresztelik, hogy a gyilkosság a betyárrá lett Miska műve, ők pedig — hiszen, ha a haramiává lett fiú s az özvegy között kell a bíróságnak választani, neki ítélik azt: — beleülnek a vagonba. — Ám az éjjel jön haza a Miska, mikor Ladányi betör. Apját és Erzsit megmenti, Ladányival írást adat, hogy ő betörő, gyilkos és olyan feltétellel bocsátja útjára, hogyha nem tér vissza szüleihez és nem lesz becsületes emberré, saját írása alapján becsukatja. Szűcsék tönkremennek, Miska elveszi Erzsit s ketten ápolják az öreget, Varju Istvánt, a ki „hol sírt, hol nevetett s igazán senki sem volt boldogabb, sem szerencsétlenebb ember nálánál.“

*

Irodalmunk nem éppen gazdag az efféle népregényekben, eredeti népies elbeszélésekben. Eleve megmondjuk, hogy nem a német Dorfgeschichtek magyar másaira gondolunk, népi tragédiákra, miket az író a művelt ember szemével lát és mutat meg a művelt olvasónak, hanem az olyan elbeszélésekre, mikben az író leszáll a nép gondolatvilágába, úgy mondja el a mesét, mintha maga is ebben a világban élne s azoknak, a kik maguk is így élnek. Effajta próbálkozások voltak Vas Gerebenéi s a legsikerültebb ilyen munka (versben) Arany Jánosé, az Első lopás. Prózában ilyen maradandó elbeszélést kevesen írtak. E

kevés alkotás között kétségtelenül gyöngyszem Gyulai most megjelent regénye, mely — hogy ily célzt szolgál — első megjelenése helyével is (a Magyar nép könyve) elárulja.

Azokat az alföldi embereket rajzolja, a kiket ő maga, az erdélyi család fia, Arany Jánoséknál, Kőrösön, Kecskeméten ismert meg. De jól a lelkükbe hatolt és a milyenek regényében mutatja őket: a magyar ember minden jó és rossz tulajdonságát élesen megfigyelte. A falusi ember világa olyan, a milyen Szűcs József, Varju István, Erdősi Péter szűrszabó uram világa. Tipusos jellemzése hűen domborítja a falu életét, anélkül, hogy népies irodalmunknak kissé romantikus hajlandóságát nélkülöznénk a műben. De ez már nem a jellemfestésre, inkább a meseszövére tartozik, a melynek tagadhatatlanul vannak gyengéi. A milyen kedves a szerelmesek búcsúzkodása és apró furfangja, hogy megtakarított vagyunkájukat egymás zsebébe juttassák, éppen olyan valószínűtlen az utolsó jelenet, mikor Miska megmenti apját. A regény érdekességét azonban ez is növeli és egy kicsi borzalmast belevinni a műbe — az ötvenes évek elején, a francia romantikának hozzánk utoljára eljutó egy-két hullámveréséül — divat volt. Gyulai éppen nem volt barátja az effélének, Jókait éppen ilyen jeleneteiért is nem szerette s csak a hatás erejét mutatja, hogy ő maga is beleesett. Igaz, hogy nem is vette fel egyetlen gyűjteményébe sem ezt a munkáját. Hallgatott róla s talán maga is elfelejtette.

Pedig az oroszán körmei benne vannak. Angyal Dávid e novellában is a Montague és Capuletti motivumot veszi észre. Érdekes, hogy a népies elbeszéléseknek ez a Romeo és Julia-história milyen kedves tárgyuk. Az expositóban itt is benne van e történet magva s tegyük hozzá, hogy az expositó, addig a jelenetig, míg a szerelmesek megtudják, hogy egyiküknek sincs apja, mesteri alkotás. Azután bonyolult, főképpen mesterkéltséges lesz.

De nyelve, stílusa, emberek rajza végig megmarad népiesnek. Egész néprajzi tanulmány a babonák hosszú sora, a miket nem tüntetően, kirívóan, csak odavetetten beleszöve megemlíti. A népies kifejezésekben dúskálkodik s a különösen jellemző szólásokat, hasonlatokat, közmondásokat fordulatosan alkalmazva csak úgy ontja. Varju István rátartó ember. „Úgy húzogatta vállát, toltá előre lábait, dúzta föl ajkát, nagyokat fúván, mintha egész Kecskemét az övé volna.“ A nemes embernek „régis családja s új pantalona, nagy gögje és kurta kabátja van.“ — „Hát aztán még hány aztán?“ kérdi Varju a fiától. — „Akadtál volna csak tegnap kezembe, mondja Erdősi, öt esztendővel tegnap!“ — „Eszébe jutott, hogy midőn a beteg változtatja fekhelyét, a koporsót szokta keresni.“ — „Milyen nagy csatarát ütöttek ezek a vén satrantyuk.“ — „Nem fog parancsolni az a kompolti kisasszony.“ Csak néhány idézet, de talán megmutatja ezt a gazdag nyelvkincset,

Az eszményítő és romantikus népies irodalom lejártával ma abszolút becse nincs e műnek. De az irodalomtörténetben úgy is, mint egyik legbecesebb népregényünk, úgy is, mint a legnagyobbak egyikének jellemző alkotása, értékes alkotás. S ha a pornográfiát s ponyvairodalmat effélékkel lehetne kiszorítani, — mint a hogyan ez volt is a célja a negyvenes-ötvenes évek nem egy derék írójának — ma is kincs volna ez a poraiból feltámadott munka.

(Temesvár.)

Dr. Gálos Rezső.

Szekfű Gyula: Servlensek és familiarisok. Vázlat a középkori magyar alkotmány- és közigazgatástörténet köréből. (Értekezések a történeti tudományok köréből XXIII. kötet 3. szám.) Budapest. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia 1912. 8-rétű, 122 lap.

Közigazgatástörténetünk szempontjából alapvető, módszerében nagyon is követésreméltó művel gyarapodott irodalmunk a fenti értekezésben. Szerzője ezelőtt Szamosközyről, Erdély pénzügyeiről, Anatole Franceról, az osztrák közigazgatástörténet irodalmáról és a XVII—XVIII. századbeli magyar történetírókról megjelent műveivel keltett személye iránt érdeklődést. Műveinek ez a rövid felsorolása első pillantásra tarkanak tetszik, de minden nehézség nélkül rájöhetünk, hogy az öszszetartó kapocs Erdély, és Erdély közigazgatás-története. Az egy Anatole Franceról írt méltatást kivéve, többi műve Erdély történelmével, vagy ehhez való előkészítő tanulmányokkal foglalkozik; de az Anatole France iránt való érdeklődés sem szorul bővebb magyarázatra,

A levéltárban és Bécsben való tartózkodás hatását fogják látni sokan Szekfű módszerében. Levéltárosi minőségének fogják talán betudni, hogy az aktaszerű okleveles anyagnak tulnyomó jelentőséget tulajdonít a nála szinte mellékesnek látszó törvényhozási emlékek mellett. Ez azonban természetes a XVI. században (a mely Szekfűnek eredeti terrénuma), mivel a XVI. századbeli törvényhozás tagjai nem lehettek tájékozva az akkor már nagyon komplikált állami élet minden részletéről, és különösen a központi kormányhatóságok tevékenységéről s így keletkezettek törvények, amelyek sohasem jutottak el a végrehajtásig. De indokolt a törvények háttérbe szorítása a középkorban is, mert igen gyakran csak az okleveles anyagból mutatható ki, hogy valamely törvény régi szokást erősít-e meg, vagy újat akar-e meghonosítani s végül hogy vajjon megvolt-e az illető törvény a valóságban is, nem csak a pergamenen?

Gondosan tanulmányozta a külföldi, nevezetesen a német birodalmi viszonyokat, a melyekből bőven tud analógiákat felhozni felfogásának támogatására. Gondosabb megfigyelő azt is észre fogja venni, hogy Erdély XVI. századbeli történelmének tanulmányozása kitünő iskola a magyar középkori kutatásokhoz, mivel a XVI. századbeli Erdélyről már elég bőven vannak adataink, pedig különösen a székelyföldi viszonyok sok becses útmutatással szolgálhatnak az Árpád-kori magyar viszonyok megértésére. Előnye Szekfűnek az is, hogy alaposan ismeri a régebbi magyar jogtörténetírók közül különösen Kollárt, Bartalt és Ladányit, kik

újabb íróinknál elfogulatlanabban ítéltek, s tőlük ennél fogva hasznos útbaigazításokat kapott. De mindezek a felsorolt előnyök megvoltak sok más írónál is, és legalább is megszereshetők szorgalommal, — lehet utánozni módszeréből a régi írásokbeli *szavak* jelentésének kutatását, a milyen szó pl. a „familiaris“, a melynek jelentését magyarázza jelen értekezésében. Hanem már nehezebben utánozható az ő éleslátása, ennek a titkát ellesni, vagy még olyan kedvező milieuból is levezetni nem lehet. Sokan nem tudják majd utánozni szerénységét sem, hét ívnyi értekezését „vázlat“-nak nevezi. Van benne valami igaz; külsőleg, hogy a kiadatlan anyagot még nem kutatta át, belsőleg, hogy az általa rajzolt kép néhány vonása valószínűleg meg fog változni, hogy nagyon sok földérfetlen kérdésre akadván kutatása közben, itt-ott csak jelöli a homályos kérdéseket, másutt nagy vonásokban maga igyekszik a hiányokat pótolni. Az az ezernyi vonatkozás, a melyet mind vizsgál, mintegy programmszerűvé teszi művét, mert az olvasó azt látva, hogy a szerző a magyar birtokjog, pénzügyigazgatás stb. története terén nagyon sok kutatnivalót lát, azt hiszi, hogy szerző ezt nem fogja mind másokra bízni, hanem derekasan ki akarja venni belőle a maga részét, s ebben az esetben az előttünk fekvő mű valóban „vázlat“: tervezete, vagy gerince egy később megjelenendő alkotmány- és közigazgatástörténetnek.

Jogtörténetfróink között számosan csaknem a nemzeti becsület kérdésének tekintik, hogy semmiféle hűbéri vonatkozást a magyar történelemben ne engedjenek, viszont szeretik alkotmányunk fejlődését az angoléval összehasonlítani. A hűbériség kifejlődését talán azért kellett czáfolni, nehogy idegen hatást kelljen föltételezni, s nevezetes, hogy éppen e miatt pl. a vármegyék eredetét sokan a szláv zsupánságra voltak hajlandók visszavezetni, pedig a magyar vármegyének ezzel a név közösségén kívül alig van kapcsolata. A banderiumok eredetét szintén az előbbi okból az Anjouk hatására vezették vissza, pedig az Anjouk a szokásjog alapján olyan kifejlett intézményt találtak már *készen* hazánkban, a mely az I. István által szentesített birtokjogi és társadalmi viszonyokból éppen úgy magától fejlődött, mint a nemesi vármegye. Szekfű értekezésének ezek a következményei a belső rokonságot a magyar és az angol alkotmány közt még szembetűnőbbé teszik: fejlődésünknek erre az első szakaszára most már mi is elmondhatjuk magunkról, a mit Freeman gyönyörű művében az angolokról ír: „our English Constitution was never made, — it . . . in the strictest sense, grow out of that state“; t. i. fajuk ősi közös intézményeiből.

Másik megjegyzés, hogy az idegen példák, mint Szekfű is külön kiemeli s a mint az előbbiekből is kiviláglik, csak analógiák, mert bár az idegen viszonyoknak a magyarokra való hatását tagadni nevetéses volna; pl. a keresztyénség már igazán nem a Tisza partján keletkezett, talán még nagyobb hiba volna ezt tulságosan nagyra becsülni: a közlekedés nehézsége, az idegen iránt való ellenszenv mellett nem szabad felednünk, hogy meghonosodni csak olyan új intézmény tud, a melynek előfeltételei már megvannak, szóval az idegen hatás számtalan esetben csak gyorsítja a hazai fejlődést, mikor pedig látszólag ezt irányítja.

A XIII. század előtt az egyes egyházi birtokokon élők együttvéve alkották az illető egyház „familiáját.“ A XIII. század közepén a familia

elnevezés szűkebb körre szorul; külön osztályt alkotnak már a jobbágyok elődei: kézművesek és földművesek és külön válnak a tisztán hadi kötelezettségű, örökös birtokukon élő egyházi nemesek. Harmadik osztályként jelentkeznek az egyházi birtokon *udvari*, személyes szolgálatot tevők csoportja, a kik származásra nézve tartozhattak részben az egyházi nemesek, részben a jobbágyok közé, de ezektől a további fejlődés folyamán mind jobban elkülönülnek szolgálatuknak elütő volta miatt.

A királyi familiához a XIII. század előtt sem tartoztak a nemesek és a jobbágyok, sem a várjobbágyok, a királyi familia kezdettől fogva abból az egyházi birtokoknál harmadiknak megnevezett osztályból állott. A királyi és az egyházi familia mintájára különösen a nagy királyi adományozások után a magánbirtokokon is ilyen familiák keletkeztek. Ezekben a familiákban szolgálatot kerestek és kaptak a birtoktalanok: elszegényedett nemesek, kik hazánkban éppen úgy védelmet kerestek a XIII. század második felében, mint kerestek Nagy Károly halála után Franciaországban, (familiában vállalhat személyes szolgálatot a felszabadított rabszolga,) a királyi vármegyék felbomlásakor a régi várjobbágy. Eredetre nézve különböznek tehát egymástól a familia tagjai, de mivel mind egy-egy úr szolgálatára adták magukat, lassanként társadalmi osztálylává alakultak, melyben az eredet különbözőségének nyoma csak árnyalati különbségekben található föl. Foglalkozásra nézve a familia tagjai két csoportot alkotnak: hadi szolgálatot teljesítenek a *familiarisok*, kik eleinte *serviens* (*de ezek élesen megkülönböztetendők a „servientes regis“-től, a későbbi „nobiles“-től*), néha *famulus* néven szerepelnek. Nagyobb uraknak számtalan ilyen *serviensük* volt, egy csatában 50 *serviense* sebesült meg Ábrahám comesnek, 70 *serviense* esett el Pál comesnek. (Wenzel 10. k. 136. és 5. k. 66.) Az 1298-iki törvény megengedi, hogy a melyik nemes akar, önként szolgálatába léphet valamely úrnak, de ebből a törvényből is sejthető, hogy ezek nem pusztán szolgálói, hanem bírósági ügyekben is uroktól függöttek: a *serviens* büne miatt urát büntetik, bűnös *serviensét* a *dominus* kiválthatja.

A familia tagjainak másik feladatát, a birtokkezelést, *udvari* szolgálatot az *officialisok* végzik. Ezek bíraskodás terén is helyettesítik urokat, (a *curialis comes* és *officialis* név a XIII. században synonym,) ilyen *officialisok* a *palatinus*, *curiae*, a *magister tavernicorum*, *mag. paniferorum*, *conservator castri comes hospitum castri* az esztergomi érsek, illetőleg a pozsonyi ispán udvarában. Mivel azonban nálunk ezek a hivatalok nem váltak egy-egy családban örökösökké, a *familiaris* osztály inkább a földesúr személyéhez kötött, *patrimonialis* jellegű maradt, s nem jutott el a nyugati hűbéri alakulásig, a mint földesuraink sem érték el a nyugati főurak territorialis hatalmát.

A *familiarisok* tömege nagy hatalmat biztosított az uraknak, kiknek kötelességei az uralkodóval szemben nem voltak úgy megállapítva, mint nyugaton, vagyis nem volt meg a hűbéri kötelék király és urak közt, míg az előbb említett 1298: 33. és 61. tcz. szorosabb kapcsolatot szentesített a földesúr és a *familiarisok* közt. Így a hatalmas urak különösen ha valami állami méltóságot nyertek el, mint pl. László erdélyi vajda, egy-egy országrészt egészen sajátjuknak tekinthettek.

I. Károly rövid ingadozás után elismeri, Mária már régi szokás-

ként említi, hogy a nemesek maguk ítélkeznek jobbágyaik és az ő birtokukon élő birtoktalan famulusaik fölött. A főurak tulságos elhatalmasodása ellen úgy védekeztek az Anjouk, hogy pl. erdélyi vajdává dunántuli főurat neveztek ki, a pénzügyek, sóbányák ügyeit olyan tisztviselőre bízták, a ki nem függött az erdélyi vajdától, sok ügyet maguk, vagy megbízottjuk által intéztettek el, a főurak bandériumait az állam érdekeinek szolgálatára kényszerítették. Ezek a bandériumok, melyeket törvényesen Zsigmond szervezett, mint a fentiekből világos: nem idegen szervezet utánezatai, hanem az Árpádkorbéli armata familia, armata manus egyenes utódai.

Adózás tekintetében kétes helyzetük van a familiarisoknak, a mi az egytelkes nemesekhez teszi őket hasonlóvá. A saját birtokukon élő nemes famulusokat, valamint a dominus udvarabelieket rendszeren fölmentik az adó alól, a kezelő személyzet adómentessége II. Ulászló idejében abban nyilvánul, hogy 100 jobbágyházból átlag ötöt fölmentenek az adófizetés alól. Ugyanebből látszik, hogy ekkor az ország lakosságának körülbelöl 5 százaléka tartozott a földesúri familiához, mint birtokkezelő személyzet. Bíraskodás tekintetében a familiarisok teljesen az urak hatalmába kerülnek, nem csekély sérelmére a nemesi szabadságnak s a mi még nevezetesebb, ezt az elvet a törvények is elismerik (1435. VI. 1458. XXIV. 1471. II. 1486. XXXIV., igen érdekes az 1486. XXXIII.), de különbséget tesznek az önálló birtokos és birtoktalan nemes közt, az előbbi t. i. a vármegye hatósága alá tartozik.

A familiának inkább jobbágytagjai közül származnak a földesúr udvarában familiaris viszonyban élő csizmadiák, ruhakészítők, pékek, fegyverkovácsok, mint régebben s ekkor is a kolostorok körül ezek a kézművesek azonban előkelőbb helyzetben voltak, mint a közönséges jobbágyok.

Tehát ha a társadalmi osztályokat egymás alatt fekvő vízszintes rétegeknek képzeljük, a jobbágyság, nemesség és királyi hatalom rétegét keresztültöri a familia, melyben megvannak a jobbágyok közül származott kézművesek, fölöttük az officialisok, a nemes eredetű szolgák, a földesúr udvarában élő rokonok, legfölül maga a dominus.

A királyi familia tagjait nevezik miles, aulicus nobilis, familiaris, juvenis aulae néven, ezek közt is van társadalmi különbség. Ezek gyakran járnak el fontos megbízásban, mint pl. a határjárás, két párt kibéktése, vannak köztük várnagyok, ispánok is. Valamennyien évjáradékot kaptak a királytól s ennek fejében bizonyos számú csapatot kellett kiállítaniok saját familiarisaikból.

A mint a király várnagyságra, ispánságra emelte familiarisait, úgy a hivatalhoz jutott urak helyetteseiket és más alárendeltjeiket familiarisaik közül nevezték ki. Pl. az erdélyi vajdát a király nevezte ki, de az összes többi erdélyi tisztviselő kinevezése (természetesen nem tekintve az autonomiai székel, szász és nemesi tisztviselőket) a vajdától függött, ő nevezte ki az alvajdát, a várnagyokat, persze saját familiarisai közül, néha az alvajda nevez ki várnagyokat, s a várnagyok nevezik ki helyetteseiket, s minden esetben a kinevezettek a kinevezőknek familiarisai. A kinevezőknek persze ezeken kívül is vannak familiarisaik a saját birtokaikon. Más példák is mutatják, hogy a hűbéri lánczolat nálunk is kezdett kifejlődni, bár úgy ez, mint általában a hűbéri fejlődés nálunk

a nyugatinál primitívebb fokon megállott. A familiarisok akár a dominus valamelyik birtokának kezelői, akár pedig valamelyik közhivatalban megbízottjai, a dominust uroknak tekintik s e miatt köz- és magánjogi kötelezettségeik egybefolynak, a közigazgatás magánjellegűvé lesz. Ennek a közigazgatásnak segélyével érdekes módon igyekezett Báthory István erdélyi vajda résti útni a székely szabadságon. Familiarisait házastotta be férfiágon kihaló székely családokba, vagy hivatalnokokká nevezett ki, így tőle függő familiarisává tett, egyes székelyeket, e miatt a székelység panaszolt, majd 1508-ban birtokvesztés terhe alatt tiltotta el a vajda szolgálatába való lépést.

Az erdélyi sóbányák tisztviselőit a vajda nevezte ki, a míg a bányák ő rá voltak bízva az Anjouk óta valamely főtisztviselő kezelte ezeket rendszeren több Erdélyen kívül fekvő bányával együtt, ekkor ez a főtisztviselő nevezte ki a bányatisztviselőket saját familiarisai közül.

Ugyanezt látjuk a pénzügyeknél: ha a pénzverés vagy érczbeváltás bérbe van adva, akkor a bérlő, ha erre a célra hivatalnok van kinevezve, ez a hivatalnok végezteti saját familiarisaival a hivatallal járó teendőket; hasonlót látunk a tárnokmesteri, nádori, vármegyei ispáni hivataloknál, és mindenütt észlelhető, hogy a mi felfogásunk szerint közhivatalnok familiaris ez utóbbi minőségéből kifolyólag urának magánügyeit is intézi.

Ezek után mintegy függelékképpen figyelmeztet Szekfű arra, a mit már Tagányi Károly kimutatott, hogy t. i. Verbőczy a középkorra nézve forrásul csak a legnagyobb óvatossággal használható, mert nem a *mult* intézményeit, hanem pártérdekből a *jövő* számára írta Hármaskönyvét, pártszempontból sorolja két csoportba (nemesek és jobbagyok) az országlakókat, és semmit sem akar tudni a familiarisokról. Verbőczynek tudnia kellett a familiarisokról, hiszen ezekről még a pápai követ is mint a nemességnek külön, harmadik rendjéről emlékszik meg (la nobilità . . . è divisa in tre parti. La una parte è gente militare . . . a li stipendii di li Signori stb.), de tudnia kellett róluk Verbőczynek, annál is inkább, *mert ő maga is familiarisa volt Szapolyainak.*

(Győr.)

Dr. Török Pál.